नं० ५३८२-घ

सिद्धान्तमुक्तावली (न्याय)

पत्राणि ४६ (सम्पूर्णम्)

नं० ~~१३~~ ५३८२-घ

लेखक : श्री विश्वनाथ पंचानन भट्टाचार्य;

5382

F = 46

Complete

सं. १३२८ को

सिद्धान्तमुक्तावली

७९ पत्र

(न्याय)

टीका

विश्वनाथ पञ्चानन भट्टाचार्य

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः १ निजनिर्मि
तकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः २ सद्द्रव्यागुणगुंफिता
सुकृतिनां सत्कर्मणा ज्ञापिका सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्वला विष्वग्वर्तितसिद्धिवासनाथसुकृतिना सि
द्धान्तमुक्तावली विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरं ३ विघ्नविघाताय कृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति
नूतनेत्यादि ननु मंगलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं विनापि मंगलं नास्तिकादीनां ग्रंथे निर्विघ्नपरिसमाप्ति
दर्शनादिति चेन्न अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मंगलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायामिदमुपतिष्ठते दृष्टफलत्वेऽदृ
ष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादुपस्थितत्वात्समाप्तिरेव फलं कल्प्यते इत्थं च यत्र मंगलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्य

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ॥

ते यत्र च सत्यपि मंगले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र च बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यं प्रचुरतरस्यैव बलवत्तरविघ्ननि
वारणे कारणत्वं बोध्यं विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमित्याहुः नव्यास्तु विघ्नध्वंस एव मंगलस्य फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभा
दिकारणकलापात् न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मंगलस्य निष्फलतापत्तिरिति वाच्यं इष्टापत्तेः विघ्नशंक
या तदाचरणात् तथैव शिष्टाचारात् न च तस्य निष्फलत्वे शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधकवेदस्याप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं
सति विघ्ने तन्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् अत एव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न वेदाप्रामाण्यं मंगलं च विघ्नध्वं
सविशेषे कारणं विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादिः क्वचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं ॥

प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्यैवकार्यजनकत्वात् इत्थंचनास्तिकादिकृतग्रंथेषुजन्मांतरीयमंगलजन्यदुरितध्वंसः स्वतःसिद्ध
विघ्नात्यंताभावोवास्तीति नव्यभिचारइत्याहुः संसारेति संसारएवमहीरुहोवृक्षस्तस्यबीजायनिमित्तकारणायेत्यर्थः
एतेनईश्वरेप्रमाणंदर्शितंभवति तथाहि यथाघटादिकार्यंकर्तृजन्यंतथाक्षित्यंकुरादिकमपि नचतत्कर्तृत्वमस्मदा-
दीनांसंभवतीतितत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः नचशरीराजन्यत्वेनकर्तृजन्यत्वसाधकेनसत्प्रतिपक्षइतिवाच्यं अप्रयोजक-
त्वात् ममतुकर्तृत्वेनकार्यत्वेन `` `कार्यकारणभावएवानुकूलस्तर्कः द्यावाभूमीजनयन्देवएकइत्यादयः
आगमाअप्यनुसंधेयाः द्रव्यंगुणइत्यादि अत्रसप्तमस्याभावत्वकथनादेवषण्णांभावत्वंप्राप्तं तेनभावत्वेनपृथगुपन्या-

तस्मैकृष्णायनमःसंसारमहीरुहस्यबीजाय १ द्रव्यंगुणस्तथाकर्म
सामान्यंसविशेषकं समवायस्तथाभावःपदार्थाःसप्तकीर्तिताः २॥

सोनकृतः एतेचपदार्थावैशेषिकसिद्धाःनैयायिकानामप्यविरुद्धाः प्रतिपादितंचैवमेवभाष्ये अतएवोपमानचिंता-
मणौसप्तपदार्थभिन्नतयाशक्तिसादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितं ननुकथमेतएवपदार्थाः शक्तिसादृश्या-
दीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् तथाहि मण्यादिसमवहितेनवह्निनादाहोनजन्यते तच्छून्येनतुजन्यते तत्रमण्या-
दिनावह्नौदाहानुकूलाशक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेनमण्याद्यपसारणेनचजन्यतइतिकल्प्यते एवंसादृश्यमप्यतिरि-
क्तः पदार्थस्तद्धिनषट्सुभावेष्वंतर्भवति सामान्येपिसत्त्वात् यथागोत्वंनित्यंतथाश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः
नाप्यभावेसत्त्वेनप्रतीयमानत्वादितिचेन्न मण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकंप्रतिमण्यभावादेरेववास्वातंत्र्येणहेतु-

सि
मु
२

त्वं कल्प्यते अन्येनैव सामंजस्ये अनंतशक्तितत्प्रागभावप्रध्वंसकल्पनानौचित्यात् नचोत्तेजके सति प्रतिबंधकसद्भावेपि कथं दाह इति वाच्यं उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वात् एवं सादृश्यमपि न पदार्थांतरं किं तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्वं यथा चंद्रभिन्नत्वे सति चंद्रगताल्हादकत्वादिमत्वं मुखे चंद्रसादृश्यमिति द्रव्याणि विभजते क्षित्यप्तिति क्षितिः पृथ्वी आपो जलानि तेजो वह्निः मरुद्व्योम कालः समयः दिक् दिशा देही आत्मा मनः इंद्रियं एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः ननु द्रव्यत्वजातौ किं प्रमाणं नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं गुणत्वकर्मत्वादिवद्द्रव्यत्वाग्रहादिति चेन्न कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते तस्य च रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्च तद्धि गंधशून्यत्वान्न पृथि

क्षित्यप्तेजो मरुद्व्योम कालदिग्देहिनो मनः द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गंधस्ततः परं ३ स्पर्शः संख्या परि
मितिः पृथक्त्वं च ततः परम् संयोगश्च विभागश्च परत्वकम् ४ बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकं
द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ५ उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुंचनं तथा प्रसारणं च गमनं
कर्माण्येतानि पंच च ६

वी नीलरूपवत्त्वान्न जलादिकं तत्प्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न आवश्यकतेजोभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यांतरकल्पनाया अन्याय्यत्वात् रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कर्मवत्ताप्रतीतिरपि आलोकापसरणौपाधिकी भ्रांतिरेव तमसोऽतिरिक्तत्वेऽनंतावयवादिकल्पनागौरवं च स्यात् सुवर्णस्य यथा तेजस्यंतर्भावस्तथाग्रे वक्ष्यते गुणान्विभजते अथ गुणा इति एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कंठतश्चशब्देन च दर्शिताः तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते कर्माणि विभजते उत्क्षेपणमिति कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥

2

ननुभ्रमणादिकमपिकर्मान्तरतयाकुतोनोक्तमतआह भ्रमणमिति सामान्यंनिरूपयति तल्लक्षणंतुनित्यत्वेस
त्यनेकसमवेतत्वं अनेकसमवेतत्वंसंयोगादीनामप्यस्त्यतउक्तंनित्यत्वेसतीति नित्यत्वेसतिसमवेतत्वंगगनपरि
माणादीनामप्यस्त्यतउक्तमनेकेति नित्यत्वेसत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्त्यतोवृत्तित्वसामान्यंविहायसमवे
तत्वमुक्तं एकमात्रव्यक्तिवृत्तिस्तुनजातिः तथाचोक्तं व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वंसंकरोथानवस्थितिः रूपहानिरसंबंधोजा-
तिबाधकसंग्रहः द्रव्यादीति परत्वमधिकदेशवृत्तित्वं अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वं सकलजात्यपेक्षयाअधिकदेशवृ

भ्रमणंरेचनंस्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेवच तिर्यग्गमनमप्यत्रगमनादेवलभ्यते ७ सामान्यंद्विविधंप्रोक्तंपरंचापर
मेवच द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तुसत्तापरतयोच्यते ८ परभिन्नातुयाजातिःसैवापरतयोच्यते द्रव्यत्वादिकजातिस्तु
परापरतयोच्यते ९ व्यापकत्वात्परापिस्याद्व्याप्यत्वादपरापिच अन्त्योनित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषःपरिकीर्तितः १०

त्तित्वात्सत्तायाःपरत्वं एतद्बोधनायैवद्रव्यादित्रिकवृत्तिरित्युक्तं तदपेक्षयाचान्यासांजातीनामपरत्वं परभिन्नासत्ता
भिन्ना व्यापकत्वादिति पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाव्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वं सत्तापेक्षयाव्याप्यत्वादल्पदेशवृत्ति
त्वाद्द्रव्यत्वस्यापरत्वं तथाच धर्मद्वयसमावेशादुभयमविरुद्धं विशेषंनिरूपयति अन्त्यइति अन्तेअवसानेवर्ततइत्य
न्त्यः यदपेक्षयाविशेषोनास्तीत्यर्थः घटादीनांद्व्यणुकपर्यन्तानांतत्तदवयवभेदात्परस्परंभेदः परमाणूनांपरस्पर
भेदकोविशेषएव सतुस्वतएवव्यावृत्तः तेनतत्रविशेषान्तरापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥

सि मु० ३

समवायं दर्शयति घटादीनामिति अवयवावयविनोः गुणगुणिनोः जातिव्यक्त्योः क्रियाक्रियावतोः नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः संबंधः स समवायः समवायत्वं नित्यसंबंधत्वं तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिः विशेषणविशेष्यसंबंधविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दंडी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत् इत्यनुमानेन संयोगादिबाधात्समवायसिद्धिः नच स्वरूपसंबंधेन सिद्धसाधनमर्थांतरं वा अनेकस्वरूपाणां संबंधत्वकल्पने गौरवात् लाघवादेकसमवायसिद्धिः नच समवायस्यैकत्वे वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसंगः तत्र रूपसमवायसत्त्वेपि रूपाभावात् नचैवं भावस्यापि वैशिष्ट्यं संबंधांतरं सिध्येदिति वाच्यम् तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानंतरमपि

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः तेषु जातेश्च संबंधः समवायः
प्रकीर्तितः ॥ अभावस्तु द्विधान्योन्यसंसर्गाभावभेदतः ॥

घटाभावबुद्धिप्रसंगात् घटाभावस्य तत्र सत्त्वात् तस्य नित्यत्वात् अन्यथा देशांतरेपि घटाभावबुद्धिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् मम तु घटे पाकरक्ततादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्बुद्धिः वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे तु तत्तद्वैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवं इत्थं च तत्तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां संबंधः ॥ अभावं विभजते अभावस्त्विति अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वं अन्योन्येति संसर्गेति अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदादित्यर्थः अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्तद्विभागाभावात्संसर्गाभावं विभजते ॥

प्रागभावेति संसर्गाभावत्वं अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावत्वं विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वं जन्याभावत्वं ध्वंसत्वं नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यंताभाव-
त्वं यद्यपि भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य संबंधात् घटकालादत्यंताभावस्य
नित्यत्वेपि न घटकाले घटात्यंताभावबुद्धिः तथा चोत्पादविनाशशाली चतुर्थोयमभाव इति केचित् अत्र
ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणे एव नात्यंताभावो वर्तत इति प्राचां मतं यथा मत्ये घटे रक्तो नास्ति रक्ते घटे श्यामो
नास्तीति प्रतीतिश्च प्रागभावं ध्वंसं चावगाहते न तु तदत्यंताभावं नव्यास्त्वत्र विरोधे मानाभावात्

प्रागभावस्तथा ध्वंसोप्यत्यंताभाव एव च ॥१२॥ एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते सप्तानामपि सा
ध्वंसादिकालावच्छेदेनात्यंताभावो वर्तत इत्याहुः नन्वभावानामधिक ॥धर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते
रणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न अनंताधिकरणात्मकत्वापेक्षया अतिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वा-
त् एवं चाधाराधेयभावोप्युपपद्यते एवं तत्तच्छब्देन परसापभावानां प्रत्यक्षत्वमप्युपपद्यते अन्य-
था तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षत्वं न स्यात् एतेन ज्ञानविशेषकालविशेषात्मक-
त्वमभावस्येति प्रत्युक्तम् अधुना पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्ये वक्तुमारभते सप्तानामिति
समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोऽर्थः एवं विरुद्धो धर्मो ये-
षां ते विधर्माणः तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोऽर्थः ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति

प्रतियोगितावच्छेदकतया केवलान्वयिनाम् अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ॥

द्रव्येति द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वंसमवायित्वंच यद्यप्यनेकत्वमभावेप्यस्ति तथाप्यनेकत्वेसति भाववत्वं पंचानांसाधर्म्यं तथाचानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वंतदर्थस्तेन प्रत्येकंघटादौ नाव्याप्तिः समवायित्वंसमवायसंबंधेन संबंधित्वं नतुसमवायवत्वं सामान्यादावभावात् तथाचसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वंफलितार्थः तेननित्यद्रव्येषुनाव्याप्तिः सत्तावंतइति द्रव्यगुणकर्मणांसत्तावत्वमित्यर्थः गुणादिरिति यद्यपिगुणक्रियाशून्यत्वं आद्यक्षणेघटादावति व्याप्तंक्रियाशून्यत्वंचगगनादावतिव्याप्तं तथापिगुणवदवृत्तिधर्मवत्वंकर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वंतदर्थः नहिघटत्वादिकंद्रव्यत्वंवागुणवदवृत्तिकर्मवदवृत्तिर्वाकिंतुगुणत्वादिकंतथा आका

द्रव्यादयःपंचभावाअनेकेसमवायिनः सत्तावंतस्त्रयस्त्वाद्याःगुणादिर्निर्गुणक्रियः १४

सामान्यपरिहीनास्तुसर्वेजात्यादयोमताः पारिमांडल्यभिन्नानांकारणत्वमुदाहृतं १५

शत्वादिकंतुनपदार्थविभाजकोपाधिः सामान्येति सामान्यानधिकरणत्वंसामान्यादीनामित्यर्थः पारिमांडिल्येति पारिमांडल्यंअणुपरिमाणंकारणत्वंतद्भिन्नानामित्यर्थः अणुपरिमाणंतुनकस्यापिकारणं तद्धिस्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारंभकंभवेत् तच्चनसंभवति परिमाणस्यस्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् महदारब्धस्यमहत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसंगात् एवंपरममहत्परिमाणंअन्त्यद्यसामान्यविशेषाश्चबोध्याः मानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्वस्याकारणत्वात् परममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यं तस्यापिनकारणत्वमित्याचार्याणामाशयइत्यन्ये तन्न ज्ञानातिरिक्तंप्रतिअकारणतायाएवाचार्यैरुक्तत्वात् इदमपियोगिप्रत्यक्षेविषयस्यनकारणत्वम्॥

ज्ञायमानसामान्यंनप्रत्यासत्तिः ज्ञायमानंलिंगंत्वनुमितिकरणमित्यभिप्रायेणबोध्यम् ननुकारणत्वंकिमतआह अ
न्यथासिद्धिशून्यस्येति तस्यकारणत्वस्य त्रैवेति समवायिकारणेआसन्नंप्रत्यासन्नंजनकंद्वितीयं असमवायिकारणमि
त्यर्थः अत्रयद्यपितुरीतन्तुसंयोगेपटासमवायिकारणत्वस्यादेवंवेगादीनामपिअभिघाताद्यसमवायिकारणत्वंस्यात्
एवंज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवायिकारणंस्यात्तथापिपटासमवायिकारणलक्षणेतुरीतन्तुसंयोगादिभिन्नत्वंदेयम्
तुरीतन्तुसंयोगस्तुतुरीपटसंयोगंप्रतिअसमवायिकारणंभवत्येव एवंवेगादिकंवेगस्पन्दादौ समवायिकारणंभवत्येवेति
तत्तत्कार्यसमवायिकारणलक्षणेतत्तद्भिन्नत्वंदेयमेव आत्मविशेषगुणानांतुकुत्राप्यसमवायिकारणत्वंनास्तितेनतद्भिन्नत्वं

अन्यथासिद्धिशून्यस्यनियतापूर्ववर्तिता कारणत्वंभवेत्तस्यत्रैविध्यंपरिकीर्तितं १६ समवा
यिकारणत्वंज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वं एवंन्यायनयज्ञैस्तुतृतीयस्यान्निमित्तहेतुत्वं १७ यत्स
मवेतंकार्यंभवतिज्ञेयंतुसमवायिजनकंतत् तत्रासन्नंजनकंद्वितीयमाभ्यांपरंतृतीयंस्यात् १८

सामान्यलक्षणेदेयमेव अत्रसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वंद्विविधं कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्याकारणैकार्थप्रत्यासत्त्याच आ
द्यंयथा घटादिकंप्रतिकपालसंयोगादिकं तत्रहिकार्येणघटेनसह एकस्मिन्कपालेप्रत्यासत्तिरस्ति द्वितीयंयथा
घटरूपंप्रतिकपालरूपमसमवायिकारणं तत्रहिघटरूपंप्रतिकारणंघटस्तेनसहकपालरूपस्यैकस्मिन्कपालेप्रत्यासत्ति
रस्ति तथाचक्वचित्समवायसंबंधेनक्वचित्स्वसमवायिसमवायसंबंधेनेति फलितोऽर्थः इत्थंचकार्यैकार्थकारणै
कार्थान्यतरप्रत्यासत्त्याकारणंज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमितिसामान्यलक्षणंपर्यवसन्नं आभ्यांसमवायि
कारणासमवायिकारणाभ्यांपरंभिन्नंकारणंतृतीयंनिमित्तकारणमित्यर्थः ॥

सि
मु
५

इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव किं यत्तां पदार्थानां तदाह येन सहेति कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्र
ति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः यथा घटादिकं प्रति दण्डत्वादिकं द्वितीयमन्यथासिद्धमाह कारणमादाय वा यस्येति य
स्य वा तन्त्रेणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु कारणमादायान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धं यथा दण्डरूपम् तृतीयमाह
अन्यं प्रतीति अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वम् यथा घटा
दिकं प्रति आकाशस्य तस्य हि घटादिकं प्रति आकाशत्वेनैव कारणत्वं स्यात् आकाशत्वं च शब्दसमवायि कारणत्वम् पञ्च

5

येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य अ
न्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञाने ।१।
जनकं प्रति पूर्ववर्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृ
ह्यते ॥

तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यम् अतस्तदन्यथासिद्धं शब्दाश्रयत्वेन कारणत्वे कान्यथासि-
द्धिरिति चेत्पञ्चमीति गृहाण अथ आकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्कवत्वादिकं विशेषपदार्थो वेति चतुर्थ
मन्यथासिद्धमाह जनकं प्रति पूर्ववृत्तितेति यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य त
त्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं यथा कुलालपितुर्घटं प्रति तस्य कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वे अन्यथासिद्धिः कुलालत्वेन
रूपेण जनकत्वे विशेषापत्तिः कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् ॥

६

पंचममन्यथासिद्धमाह अतिरिक्तमथापीति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नं अन्यथासिद्धमित्यर्थः
अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम् अनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धं तत्र हि महत्त्वमवश्यक्लृप्तं तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धं न चैवेप
रीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात् २०२१ रासभादिः स्यादिति यद्यपि तद्
घटव्यक्तिं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डादिभिरेव तद्घटव्यक्तेर
पि संभवोऽन्यथासिद्ध इति भावः एतेष्विति एतेषु पंचस्वन्यथासिद्धेषु पंचमोऽन्यथासिद्धः आवश्यकत्वेनैव परेषां चरितार्थ
त्वात् तथा हि दण्डादिभिरवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धं न चैवं परीत्ये।

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः २० एते पंचान्यथासिद्धा दंडत्वादिकमादिमम् घटादौ
दंडरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् २१ तृतीयं तु भवेद्व्योम कुलालजनको परः पंचमो रासभादिः स्यादेतेष्वा
वश्यकस्त्वसौ २२ समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयं गुणकर्ममात्रवृत्तित्वेयमथाप्यसमवायिहे
त्वं २३ अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ॥

किं विनिगमकमिति वाच्यं दंडत्वस्य कारणत्वे दंडघटितत्वप
रंपरायाः संबंधत्वकल्पने गौरवात् एवमन्येषामप्यनेन चरितार्थत्वं संभावति २२ समवायीति स्पष्टं गुणकर्मेति अ
समवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यपि तात्पर्यम् अथवा असमवायि
कारणत्ववृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः तेन ज्ञानादीनां असमवायिकारणत्वविरहेऽपि नाव्याप्तिः २३ अन्यत्रे
नित्यद्रव्येति नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहाय आश्रितत्वं साधर्म्यमित्यर्थः

सि
मु
९

आश्रितत्वं समवायादिसंबन्धेन वृत्तित्वम् विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते क्षित्यादीनामिति सार्धं २४ क्षितिर्जलमिति पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्ववत्त्वं क्रियावत्त्वं वेगवत्त्वं च साधर्म्यम् न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम् तच्चैतेषामेव गगनादिपरिमाणस्य कुतोप्यपकृष्टत्वाभावात् एवं कर्मवत्त्वकर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् वेगवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् २५ कालखात्मेति कालखात्मदिशाम् सर्वगतत्वम् सर्वमूर्तसंयोगित्वम् परममहत्त्वम् परममहत्त्वत्वम् जातिविशेषः अपक

6

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता २४ क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च परापरत्वमूर्तत्वक्रिया
वेगाश्रया अमी २५ कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् क्षित्यादि पञ्च भूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि २६
द्रव्यारंभश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम्

र्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा क्षित्यादीति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् अत्र ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यं तेन ज्ञानेन चन्द्र इति प्रत्यये ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वान्न हानि आत्मनि नातिव्याप्तिः न वा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादावव्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महत्त्वरूपकारणान्तरासन्निधानाच्च न प्रत्यक्षत्वम् अथवा आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् चत्वारीति पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् २६ द्रव्यारम्भ इति पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारंभकत्वम् न च द्रव्यानारंभकघटादावव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अथाकाशेति ॥ ९

आकाशात्मनां अव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्वं आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः यदा किंचिदवच्छेदे
न शब्द उत्पद्यते तदा अन्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात् क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं योग्यविभुविशेषगु-
णानां स्वोत्तरवर्तियोग्यविभुविशेषगुणनाश्यत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं हि
आत्मनि शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तदन्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्वात् एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि इत्यव्या-
प्यवृत्तिविशेषगुणवत्वं क्षणिकविशेषगुणवत्वं च तदर्थः पृथिव्यादौ रूपादिविशेषगुणोस्त्यतोऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तं पृथि-
व्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम् न च रूपादीनामपि कदाचित्तृतीयक्षणे नाशसंभवात् क्षणि-

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण

इष्यते २

कविशेषगुणवत्वं घटादावतिव्याप्तमिति वाच्यम् चतुःक्षण वृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्वस्य तद-
र्थत्वात् अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयं तु न किमपि ज्ञानादिकं तिष्ठति रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयावस्था-
यिन्यपि रूपादौ वर्तत इति तद्व्युदासः ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्जन्येत्युक्तम् यथाकाशजीवात्म-
नोः साधर्म्यं तदाजन्येति न देयम् द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वा-
दीनामपि नाशाभ्युपगमाद्द्वित्वादीनामपि तथात्वान्निरासाय विशेषेति चित्क्षणवृत्तित्वं वा वाच्यम् इच्छादिकमादाया-
त्मनि लक्षणसमन्वयः ॥ १२ ॥

सि मु ७

रूपद्रवत्वेति पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः नच चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवह्नेरूष्मणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् तत्रापि तेजस्त्वादिना रूपानुमानात् एवं वाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् नच घटादौ द्रुतस्वर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववत्त्वमव्याप्तमिति वाच्यम् द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतस्वर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात् तत्र पृथिवीत्वादिसत्त्वान्नदोषाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः नच प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यम्

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः २८ आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् २९ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ३० स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुत्वकम् रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ३१ स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश ॥

चाक्षुषप्रत्यक्षविषयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति गुरुणीति गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथिवीजलयोरित्यर्थः नच घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवभागानां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् द्वयोरिति पृथिवीतेजसोरित्यर्थः नच नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं द्रुतादौ वह्न्यादौ चाव्याप्तमिति वाच्यं नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आत्मान इति पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः यदुक्तमिति ॥ ७

न्ते यत्त्वादिकं विहायेति बोध्यं तन्न न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् २९ स्पर्शादय इति ३० ३१ ३२ ते च संख्यादयः पंच वेगश्चाका-
शे ३३ ३४ ३५ साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य सम्प्रति प्रत्येकं निरूपयति तत्रेति क्षितिरित्यादिना गंधहेतुरिति गंधसमवायिकारणमित्य-
र्थः यद्यपि गंधवत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् तथाहि पृथिवीत्वं गंधस-
मवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गंधत्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः न च पाषाणादौ गंधाभावात् गंधवत्त्वम-
व्याप्तमिति वाच्यं तत्रापि गंधसत्त्वात् अनुपलब्धिस्तु अनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि गंधमुपलभ्यते भस्मनो
हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात् पाषाणे उपादानोपादेयत्वं सिद्ध्यति यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तद्द्रव्यं तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः

बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपंचकं भावना तथा ३२ धर्माधर्मौ गुणा एते चात्मनः स्युश्चतुर्दश सङ्ख्यादिपंचकं कालदिशोः
शब्दश्च ते च खे ३३ संख्यादयः पंच बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे परापरत्वे संख्यादिपंच वेगश्च मानसे ३४ वायोर्नवैकादश ते-
जसो गुणा जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दश दिक्कालयोः पंच षडेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च ३५ तत्र क्षितिर्गन्धहे-
तुर्नानारूपवती मता ॥

दृष्टं चैतत्खंडपटे महापटध्वंसजन्ये इत्थं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्यपाषाणस्यापि
पृथिवीत्वम् तथा च तस्यापि गंधवत्त्वे बाधकाभावः नानारूपवतीति शुक्लनीलादिभेदेन नानाजातीयरूपं पृथिव्यामेव वर्तते
न तु जलादौ तत्र शुक्लस्यैव सत्त्वात् पृथिव्यां त्वेकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात् न च नानारूपवत्त्वेनोत्पन्नत्वा-
व्याप्तिः रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् ॥

सि मु ८

वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्वात् ज्ञापनाय च घटादावपि तत्सत्वात् लक्षणसमन्वयः षड्विध इति मधुरकटुकषायादिभेदेन षड्विधो रसः पृथिव्यामेव वर्तते जले तु मधुर एव रसः अत्रापि पूर्ववद्रसहयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वं लक्षणार्थो बोद्धव्यः द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधगन्धवत्वं लक्षणम् अधिकस्य वैयर्थ्यात् द्वैविध्यं च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम् २९ स्पर्श इति तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्वं वायावपि वर्तते अत उक्तं पाकज इति इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थमेतदुक्तम् पाकजस्पर्शवत्वमात्रं लक्षणं अधिकस्य वैयर्थ्यात् यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वमर्थो बोध्यः नित्येति सा पृथिवी नित्या अनित्या चेत्यर्थः

षड्विधस्तु रसस्तत्र गंधस्तु द्विविधो मतः २९ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ३० अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी ॥

अणुलक्षणा परमाणुलक्षणा पृथिवी नित्या तदन्या परमाणुभिन्ना पृथिवी द्व्यणुकादिः सर्वाप्यनित्येत्यर्थः ३० सैव अनित्या पृथिवी एव अवयववतीत्यर्थः नन्ववयविनि किं मानम् परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यात् इति वाच्यम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् न च एकः स्थूलो घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः मैवम् परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् न च तदानीं दृश्यस्य परमाणुपुञ्जस्योत्पन्न ॥ ८

त्वात्वमतत्वेपि अविरोध इति वाच्यं अदृश्यस्य दृश्यानुत्पादकत्वात् अन्यथा चक्षूरूपादिसन्ततौ कदाचिद्दृश्यत्वप्रसंगात् नचातितप्त
तैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यम् तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः दृश्यदहनोत्पत्तेरभ्युपगमा
त् नचादृश्येन द्व्यणुकेन कथं दृश्यत्र सरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यं नवयं दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे परंतु मह
त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं तदभावेचादृश्यत्वम् तस्मात् त्रसरेणोर्महत्वात् प्रत्यक्षत्वेन त्र्यणुकादेः तदभावा
त् नहित्वन्मतेपि इदं संभवति परमाणोर्महत्वाभावात् इत्थंचावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम् ते
षांचावयवधारायाः अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसंगः अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः यत्र विश्रामस्तस्यानित्यत्वे असमवेतकार्योत्प

साचत्रिधाभवेद्देहमिन्द्रियंविषयस्तथा ३८ योनिजादिभवेद्देहमिन्द्रियंघ्राणलक्षणम् ॥

त्तिप्रसंगात्तस्यनित्यत्वं परममहत्परिमाणतारतम्यस्यगगनादौ विश्रान्तत्वमिव अणुपरिमाणतारतम्यस्यापिक्वचित् विश्रा
न्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः नचत्रसरेणावेव विश्रामोस्त्विति वाच्यं त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवत्
इत्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारंभकत्वादित्यर्थः कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसि
द्धिः नचेदमप्रयोजकम् अपकृष्टमहत्वंप्रति अनेकद्रव्यवत्वस्य प्रयोजकत्वात् नचैवंक्रमेण तदवयवधारापिसिद्ध्येदिति
वाच्यं अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति सेति साकार्यरूपा पृथिवी त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः ३८ तत्र देहमु
दाहरति योनिजादीति योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः योनिजमपि जरायुजमण्डजं चेत्यर्थः जरायुजं मानुषादीनाम् ॥

सि
मु
८

अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः नारकीणां शरीरमप्ययोनिजम् नच मानुषा
दिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम् गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् नच क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिक
मपि स्यादिति वाच्यम् तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना साङ्कर्यप्रसङ्गात् नच तर्हि जलत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिव
त्वादिकमिति वाच्यम् क्लेदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः एतेन
पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् शरीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् किन्तु चेष्टाश्रयत्वम्
हस्तादीनामपि चेष्टासत्वादतिव्याप्तिः नच हस्तादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम् आध्यात्मिकवायुसंयोगस्य प्रमाण
त्वात् तत्रैव किं मानमिति चेत् भग्नक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात् यदि हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदा अ
न्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम् नच यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् तादृशे प्रमाणाभावात् अथ
वा चेष्टावदन्त्यावयविमात्रवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजाति
मत्त्वं वा तत्त्वम् मानुषत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः नच नृसिंहशरीरे कथमेतल्लक्षणसम
न्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जाति
त्वाभावादिति वाच्यम् कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् इन्द्रियमिति
घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः पार्थिवत्वं कथमिति चेदित्थम् घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये गन्धस्यै
वाभिव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् न च दृष्टान्ते स्वीयरूपाद्यभिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वा
च्यं परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् नच नवशरावगन्धाभिव्यञ्जकजलेनानैकान्त्यमिति वाच्यम् तस्य सक्तुर
साभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देयम् वायू ।

पत्नीतस्त्वभिभागस्यादृष्टान्तत्वसंभवात् नच घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गंधमात्रविषयत्वेन कार्यत्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सतीति विशे
षणात् विषय इति उपभोगसाधनं विषयः सर्वमेव हि कार्यजातं अदृष्टाधीनं यत्तु कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा
जनयत्येव नहि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन द्व्यणुकादिकं ब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति शरीरेन्द्रिययोर्वि
षयत्वेपि प्रकारान्तरेणोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ३९ जलं निरूपयति वर्ण इति स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्व
जातिः सिद्ध्यति यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यं अथ परमाणौ जलत्वं न
स्यात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमादिति चेन्न जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया ज
न्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया नित्यजलेपि जलत्वजातिसिद्धेः शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुम्॥

विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ३९
वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ॥

तं वर्णः शुक्ल इति न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम् अपि तु नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिशुक्लरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्॥
अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः तेन स्फटिकादौ नातिव्याप्तिः रसस्पर्शा
विति जलस्य मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः तिक्तवद्वृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तेन शर्करादौ नातिव्याप्तिः
शीतेतरस्पर्शवद्वृत्तिस्पर्शवद्वृत्तिजातिमत्त्वं तदर्थः ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न
नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासंभवात् कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतिस्तु आश्रयोपाधिकी
आकाशेनैल्यवत् अतएव वियति वितेपि धवलिमोपलब्धेः अथ जले माधुर्ये किं मानम् नहि तत्र प्रत्यक्षेणाकोपि रसस्त्वनुभूयते॥

सि॰ नचनारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत इति वाच्यम् तस्यौपाधिकत्वात् अन्यथा जम्बीररसादौ आम्ल्यस्योपलब्धे

मु॰ राम्लत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम् हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वात् नच हरीतक्यामेव जलोपष्टम्भसंयोगाद्रसान्तरो

त्पत्तिरिति वाच्यम् कल्पनागौरवात् पृथिवीत्वस्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जलेऽम्लादिकम् जम्बीररसादौ त्वाम्ल्यमौ

१० पाधिकं तथा प्रतीतिः एवं जलस्य शीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जलत्वं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वं बोध्यम् शिला

चंदनादौ शैत्योपलब्धिस्त्वनन्तरवर्तिशीततरसलिलस्य तेजःसंयोगाज्जले उष्णत्वप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव तत्र पाकासंभ

वात् स्नेह इति घृतादावपि तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्यैव स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम्

10

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतं ४० नित्यतादि प्रथमवत्किंतु देहमयोनिज

म् इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ४१

द्रवत्वमिति सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः तैलादावपि

जलस्यैव द्रवत्वम् स्नेहप्रकर्षेण दहनानुकूल्यमिति वदन्ति ४० नित्यतादि प्रथमवत् पृथिव्या इवेत्यर्थः तथा हि जलं द्विविध

म् नित्यमनित्यं च परमाणुरूपं नित्यम् तदन्यदनित्यम् अवयवसमवेतं च अनित्यमपि त्रिविधम् शरीरेन्द्रियविषयभेदा

त् पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह किंत्विति देहमयोनिजम् अयोनिजमेवेत्यर्थः जलीयं शरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धं

इन्द्रियं रसनमिति रसनेन्द्रियं जलीयमित्यर्थः तथा हि रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्य

ञ्जकोदकवत् रसनसन्निकर्षाव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयं विषयं दर्शयति सिंधुहिमादिरिति सिंधुः समुद्रः हिमं तुषारः

मुक्तावली । १०

न्कासारकरकादिः सर्वोप्यर्थो ग्राह्यः नचहिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमितिवाच्यं ऊष्मणाविलीनयोस्तयोर्जलत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात्
यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तद्द्रव्यं तदुपादानोपादेयमितिव्याप्तेः जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः अदृष्टविशेषेणद्रवत्वप्रतिरोधात् करका-
यांकाठिन्यप्रत्ययस्यभ्रान्तित्वात् ४१ तेजोनिरूपयति स्पर्शउष्णइत्यादिना उष्णत्वंस्पर्शनिष्ठोजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः इत्थंच-
जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकंतेजस्त्वंजातिविशेषः तस्यपरमाणुवृत्तित्वंतुजलत्ववदनुसन्धेयम् नचोष्णस्पर्शवत्वं
चन्द्रकिरणादावव्याप्तमितिवाच्यं तत्राप्युष्णस्पर्शसत्वात् किंतुतदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवान्नतद्ग्रहः एवंरत्नकिरणादौच
पार्थिवस्पर्शेनाभिभवश्चक्षुरादौचानुद्भूतत्वान्नतद्ग्रहः रूपमित्यादि वैश्वानरेमरकतकिरणादौचपार्थिवरूपेणाभिभवाच्छुक्लत्व

स्पर्शउष्णस्तेजसस्तुस्याद्रूपंशु
क्लभास्वरं नैमित्तिकंद्रवत्वंतु
नित्यतादिचपूर्ववत् ४२॥

पाग्रहः ननुतद्रूपस्यहेयधर्मिणोपिचाक्षुषत्वंनस्यादितिचेन्न अन्यदीयरूपेणापिधर्मिणोग्रहसंभवात् शंखस्येवपित्तपीतिम्ना
वह्नेस्तुशुक्लंरूपंनाभिभूतं किंतुतदीयंशुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये नैमित्तिकमिति स्वर्णादिरूपेतेजसितत्सत्वात् नचनैमि
त्तिकद्रवत्ववत्वंलक्षणं दहनादावव्याप्तं घृतादावतिव्याप्तंचेतिवाच्यं पृथिव्यवृत्ति नैमित्तिकद्रवत्ववृत्तिद्रव्यत्वसाक्षा
द्व्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात् पूर्ववदिति जलस्येवेत्यर्थः तथाहि तेजोद्विविधं नित्यमनित्यंच परमाणुरूपंनित्यम्
तदन्यदनित्यमवयविच तच्चतुर्धा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमेवेति ॥

तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धं ५१ अस्य विशेषस्तमाह इंद्रियमिति ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत् चक्षुस्तैजसं परको
यस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादाद्यं परकीयेति मण्या
देः स्वीयरूपव्यंजकत्वाद्व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति अथवा प्रभायाः दृष्टान्तत्वसंभवादाद्यं परकीयेति नदेयम्
चक्षुःसन्निकर्षव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् विषयं दर्शयति वह्नीति ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेन्न सुव
र्णं तैजसं असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा पृथिवी न चाप्रयोजकम्
पृथिवीद्रवत्वस्य जलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाश्यत्वात् ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदानीं द्रवत्वात्तेन व्यभिचार
इति चेन्न जलमध्यस्थमषीतोद्रवत्वस्य द्रवत्वात् अपरे तु पीतिमाश्रयस्य अत्यन्तानलसंयोगेपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात् तत्र

इंद्रियं नयनं वह्निः स्वर्णादिर्विषयो मतः अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ५२ तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्प।
र्शादिलिंगकः ॥

तिबंधकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते तथाहि अग्निसंयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्र
तिबंधकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्तानलसंयोगेपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात् जलमध्यस्थपीतपटवत्
तस्य पृथिवीजलभिन्नस्य तैजसत्वनियमात् वायुं निरूपयति अपाकज इति अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्त
मपाकज इति अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीत इति एतेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो दर्शितः
तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः एषः वायुः स्पर्शादिलिंगकः वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शे
नविलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पेन वायोरनुमानात् ॥

यथा च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथाग्रे वक्ष्यते ४३ पूर्ववदिति वायुर्हि द्विविधः नित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपो नित्यः तदन्योऽनित्यः स
म्भवेतस्सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् परन्तु जलीयतैजसवायवीयश
रीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भकत्वादुपभोगक्षमत्वम् जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति प्रत्यक्षविशेषस्तमाह
देहव्यापीति शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् तच्च वायवीयम् रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसं
गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवत् ४४ विषयं दर्शयति प्राणादिस्त्विति यद्यपि त्वनित्यो वायुस्त्रिविधस्तस्य च
तुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथाप्यत्र संक्षेपात्त्रैविध्यमुक्तम् प्राण एक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्ग
मादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभत इति आकाशं लक्षयति आकाशस्येति आकाशकालदिशामेकैकव्यक्ति

पूर्ववन्नित्यता युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियं ४४ प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः आकाशस्य तु विज्ञेयः श
ब्दो वैशेषिको गुणः ४५

त्वादाकाशत्वादिकं न जातिः किन्त्वाकाशत्वं शब्दाश्रयत्वं वैशेषिक इति कथनन्तु वि
शेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् तथाहि शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वे सति बहिरिन्द्रियग्रा
ह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् शब्दो द्रव्यसमवेतः गुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वसिद्धेः शब्दो न स्प
र्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् पाकजरू
पादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् ।। घटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुणपूर्वकेति जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचार
वारणाय प्रत्यक्षेति न दिक्कालमनसां गुणः विशेषगुणत्वात् रूपवत् नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्

सि रूपवत् इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यं गगननामकं सिध्यति नच वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द
मु० उत्पद्यतामिति वाच्यं यावद्द्रव्यभावित्वेन वायोर्विशेषगुणत्वाभावात् ४५ तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावात् इन्द्रियं दर्शयति इन्द्रि
१२ यमिति नन्वाकाशे लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुरुषभेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादत आह एकः सन्नपीति आकाशः एकः सन्नप्युपाधे :
कर्णशष्कुल्यादेर्भेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः कालं निरूपयति जन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामाश्रय
इति तथाहि इदानीं घट इति प्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संबन्धो वाच्यः
स च संयोगादिर्न सम्भवतीति काल एव संबन्धघटकः कल्प्यते इत्थं च तदाश्रयत्वमेव सम्यक् ४६ प्रमाणान्तरं वदति परा

12

इन्द्रियं च भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो म
तः ४६ परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या
दिगुच्यते ४७

परत्वेति परापरत्वादिबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव परापरत्वयोरसमवायिकार
णसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः कल्प्यत इति भावः नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आ
ह क्षणादिरिति कालस्त्वेकोऽप्युपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषय इत्यर्थः उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्न
कर्म पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा न तूत्तरसं
योगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् कर्मान्तरसत्वात् महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा अनायत्या ध्वंसेनैवो
पपादनीय इति दिनादिव्यवहारस्तु तत्क्षणकूटैरिति दिशं निरूपयति दूरान्तिकेति दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकपरत्वमपरत्वं च बोध्य ।१२

नहुह्वेरसाधारणं निमित्तं दिगेव दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतयादिक्सिध्यतीति भावः ४७ ननु एकै-
वदिग्यदि तदा प्राच्यादिव्यवहारः कथं स्यादित्यत आह उपाधीति यदा यस्य पुरुषस्य उदयगिरिसन्निहिता दिक् तदा तस्य पुरुषस्य
सा प्राची उदयगिरिव्यवहिता दिक् प्रतीची एवं तस्य पुरुषस्य मेरुसन्निहिता दिगुदीची तद्व्यवहितावाची सर्वेषामेव वर्षा-
णां मेरुरुत्तरतः स्थित इति नियमात् आत्मानं निरूपयति आत्मेति आत्मत्वं जातिः सुखदुःखसमवायिकारणतावच्छेदक-
तया सिद्ध्यति ईश्वरेपि जातिरस्ति अदृष्टरूपकारणाभावान्न सुखदुःखोत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभाव इ-
ति नियमस्याप्रयोजकत्वात् परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव मानाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादि-
त्याहुः इन्द्रियादीति अधिष्ठाता इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः यद्यप्यात्मनि अहं जाने अहं सुखीत्यादि प्र-

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकं ४८ शरीरस्य न चैतन्यं मृते-
षु व्यभिचारतः ॥

त्यत्र विषयतया अस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इ-
ति प्रतिपादयितुं न शक्यत इति अतः प्रमाणान्तरं दर्शयति करणं हीति वास्यादीनां छिदाकरणानां कर्तारमन्तरेण फ-
लानुपधानं दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानामपि फलोपधानं कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्य—तिरिक्तः कर्ता कल्प्य-
ते ४८ ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत आह शरीरस्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मृतात्मनां तन्मते इव मृतशरीराणां
तदभावेपि कातनिः प्राणभाववत्तानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थविरे स्मरणं न
स्यात् शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् ॥

सि· नच पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पद्यत इति वाच्यं अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बाल
मु कस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात् मन्मते तु जन्मान्तरा
१२ नुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत्र त्वनाय
त्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते इत्थंच संसारस्यानादितयात्मनोप्यनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशासंभवान्नित्यत्वं सं
भवतीति बोध्यम् ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादत आह तथात्वमिति तथात्वं चै
तन्यमित्यर्थः उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव कथमिति पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुरभावे स्मरणं न स्यात् अनु

13

तथात्वमिंद्रियाणां चेदुपघाते कथं स्मृतिः ४९
मनोपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ॥

भवितुरभावात् अन्यानुभूतस्यान्ये
न स्मरणासंभवात् अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ४९ ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मा
स्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह मनोपीति न तथा न चेतनं ज्ञानादीति मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात्
मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः यथा च मनसोऽणुत्वं तथाग्रे वक्ष्यते नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा तस्य स्वतः प्रका
शत्वाच्चेतनत्वम् ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वम् पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने
हेतुत्वात् सुषुप्तावपि आलयविज्ञानधारा निराबाधैव मृगमदवासनावासितवसन इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणा
मुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्विषयत्वे सार्वज्ञ्यापत्तिः ॥

१२

यत्किञ्चिद्विषयत्वे विनिगमकाभावः सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसंगश्च ज्ञानस्य स्वविषयत्वात् तदानीं निराकारा वित्सन्त
तिरेव वर्तत इति चेन्न तस्य स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा घटादीनामपि विज्ञानत्वापत्तिः नचेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्त
स्य वस्तुनोऽभावादिति वाच्यम् घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् आकारविशेषएवायं विज्ञानस्येति चेन्न किमयमा
कारो निरूप्यते विज्ञानात् तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूप
तो विज्ञानस्याविशेषात् अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन् समावेशात् इतरथा विरोधा
वधारणस्यैव दुरुपपन्नत्वात् नचवासनासंक्रमः संभवति मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसंगात् नचोपादानोपादेयभावो नियामक
इति वाच्यम् वासनायाः संक्रमासंभवात् उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न तदुत्पादकाभावात् चित्तमेवोत्पादकं तेन तदा संस्कारानन्त्य
प्रसंगः क्षणिकविज्ञानेष्वतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि
प्रत्युक्तम् गौरवात् अतिशये मानाभावाच्च बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपताकल्पनात् अ
स्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा अविनाशी वा अरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्चेति — चेन्न तस्य सवि
षयत्वेन संभवस्य दर्शितत्वात् निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयकत्वस्याप्यननुभवात् अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धं
सत्यं ज्ञानमानन्दमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वाभ्यां जीवानां परस्परं भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः अन्य
था बन्धमोक्षानुपपत्तेः गोपीश्वराभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन् स्तौति अभेदभावनयैव ज्ञातव्यमि
ति वदति अतएव सर्वएवात्मानः समर्पिता इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्त्या वाभेदो जायत इत्यपि न भेदस्य नित्यत्वेन नाशा
योगात् भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यादेव नच द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम् तद्वति निर्धर्मिके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपत्वादि
तिवद्द्वित्वाभावेऽपि द्वयात्मकैकत्वावृत्ति स्ववचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् ॥

एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमप्युच्यताम् प्रत्येकमेकत्वेपि पृथिवीजलयोर्न गंध इतिवद् उभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वा
त् योपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति सम्पदाधिक्ये पुरोहितोयं राजा संवृत्त इतिव
त् अत एव निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति श्रूयते ईश्वरोपि न ज्ञानसुखात्मा किंतु ज्ञानाद्याश्रयः नित्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादौ वि
ज्ञानपदेन ज्ञानाद्याश्रय एवोक्तः यः सर्वज्ञ इत्याद्यनुरोधात् आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः आनन्दोपि दुःखाभाव उपचर्यते ।
भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोहमितिवत् अस्तु वा तस्मिन्नानन्दो न तस्यानन्दः असुखमिति श्रुतेः न विद्यते सुखं यस्येति ज्ञलो
नार्थ इति चेन्न क्लिष्टकल्पनापत्तेः प्रकरणविरोधाच्च आनंदमित्यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययनिर्वाधाच्चेति संक्षेपः एतेन प्रकृतिः
कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किंतु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशे न स्यादित्य
कारणत्वम् तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महत्तत्त्वमन्तःकरण
मित्युच्यते तस्यास्तत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः पुरु
षे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्चाभेदाग्रहात् ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागः बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रति
बिम्बादतात्त्विकः दर्पणस्येव मुखोपरागः इदमिति विषयोपरागः इंद्रियप्रणालि
कया परिणतिभेदस्तु तात्त्विकः निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलि
निमा कर्तव्यमिति व्यापारावेशः तेनांशत्रयवती बुद्धि
स्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबन्धः ।

14

दर्पणमलिनिम्नेव स्वच्छत्वस्योपलब्धिरुच्यते ज्ञानवत्त्वाच्च इच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः नच बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति मतमपास्तम् कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेः तद्भिन्नेमानाभावात् चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः चेतनांशे भ्रम इति चेत्तदंशेऽपि किं नेष्यते अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावो अनित्यत्वे तत्सर्वं मसंसारापत्तिः अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यम् कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्तृभेदत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनाद्धनादित्वम् अनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वम् तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन नच प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेः

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ५० प्र
वृत्त्याद्यैरनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ॥

अदृष्टस्य गुणैः अदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताह अहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् तथैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं य इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमर्थः उपरिष्टादाशय इति संक्षेपः धर्माधर्माश्रय इति आत्मेत्यनुषज्यते शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणो देहान्तरे भोगानुपपत्तेः विशेषगुणयोगत इति योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः संबन्धेन आत्मनः प्रत्यक्षं भवति ननु कथम् अहं जाने अहं करोमीत्यादिप्रतीतेः केवलात्मविषयकप्रतीतेरननुभवात् ५० परस्यात्मा त्वनुमीयत इत्याह प्रवृत्तीति आत्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमीयते प्रवृत्तिश्च चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्योक्तप्रायत्वाच्चेष्टाया प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्मानुमीयत इति भावः अत्र दृष्टान्तमाह रथेति ॥

सि० मु० १९

यद्यपि रथकर्मचेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथानुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मानुमीयत इति भावः अहंकारस्येति अहंकारोऽहमिति प्रत्ययस्तस्याश्रयो विषय आत्मा न शरीरादिरिति मन इति मनोभिन्नेन्द्रियप्रत्यक्षाविषय मानसप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः रूपाद्यभावेन इन्द्रियान्तराग्राह्यत्वात् ५१ विभुरिति विभुत्वं परममहत्त्वम् तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः अत्रैव प्रसंगात्कतिपयं बुद्धेः प्रपंचं दर्शयति बुद्धिस्त्विति द्वैविध्यमुत्पादयति अनुभूतिरिति अनुभूतिश्चतुर्विधेति एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दप्रमाणानि सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि ५२ प्रत्यक्षमिति तत्रेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं

अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ५१ विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्बुद्धिस्तु द्विविधा मता अ
नुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ५२ प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशाब्दजे ॥

सर्वमेव ज्ञानं भवति तथापि इन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् इदं लक्षणं ईश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मरणे अनुभवस्य करणत्वान्नातिव्याप्तिः परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिः न च कदाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिः तादृशज्ञाने हेतौ अनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः ॥

एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः परज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः वस्तुतो यत्किंचिदनुमिति व्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्र
त्यक्षतावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम् एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमितत्वावृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्य
मिति जन्यप्रत्यक्षं विभजते घ्राणजादीति घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षं नचेश्वरप्रत्यक्ष-
स्याविभजनान्न्यूनत्वम् जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वात् उक्तसंख्यानुसारात् ५२ घ्राणस्य गोचर इति घ्राणग्राह्य इत्यर्थः गंध
त्वादिरिति आदिपदात् सुरभित्वासुरभित्वादिपरिग्रहः गंधस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा गन्धाश्रयग्रहणात्तु घ्राण।

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ५२ घ्राणस्य गोचरो गंधो गंधत्वादिरपि स्मृतः तथा रसो रसज्ञायास्तथा श
ब्दोऽपि च श्रुतेः ५४ उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमा
णयुक्तम् ५५ क्रियाजातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः गृह्णाति चक्षुः संबंधादालोकोद्भूतरूपयोः ५९

स्या सामर्थ्यमिति बोध्यम् तथा रस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः तथा शब्दत्वादिसहितः शब्दो रसज्ञोद्भूतो बोध्यः ५४ उद्भूतरू
पमिति ग्रीष्मोष्मादौ अनुद्भूतं रूपमिति न तस्य प्रत्यक्षम् तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति ५५ योग्येति पृथक्त्वादिकमपि योग्यव्यक्तिवृत्ति
बोध्यम् तादृशो योग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तेदाह गृह्णातीति आलोकसंयोगोद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्य
क्षे कारणम् तत्र द्रव्यचाक्षुषप्रतितयोः स्वाश्रयसमवायसंबंधेन कारणत्वम् द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवा
येन द्रव्यसमवेतसमवेतरूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबंधेनेति ५९

सि॰ उद्भूतस्पर्श इति सोपि उद्भूतस्पर्शोपि स्पर्शत्वादिसहितः रूपान्यदिति पदरूपत्वादिभिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत्त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् त
मु॰ था च पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ताः एवं क्रियाजातयो योग्यव्यक्तिवृत्तयश्च त्वचो ग्राह्या इति अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्ये द्रव्य
प्रत्यक्षे रूपं कारणमिति तथा च बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति नवीनास्तु बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे न रूपं कारणं प्रमाणाभा
१९ वात् किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणं अन्वयव्यतिरेकात् बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत् न किं
चित् आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु रूपस्य कारणत्वे लाघवमिति चेत् वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसं
गात् इष्टापत्तिरिति चेत् स्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे इष्टापत्तिरेव किं न स्यात् तस्मात् प्रभां पश्यामीति

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोपि च त्वचः रूपान्यच्चक्षुषो यो
ग्यं रूपमत्रापि कारणम् ५७ द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो म
नसा ज्ञानकारणम् ॥

वत् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य सत्त्वात् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं भवत्येव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वमात्रे तु न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वम् वायु
प्रभयोरेकतरस्य ग्रहणमेव क्वचिद्द्वित्वादिकमपि क्वचित्संख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः ५७ त्वचो योग इति त्वङ्मनः
संयोगो ज्ञानसामान्यकारणमित्यर्थः किं तत्र प्रमाणम् सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति
ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनुभवरूपं स्मरणं वा नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् तथाहि चक्षुरादिना मनःसंयोग
स्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् ज्ञानादेरभावादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षम् ज्ञानाद्यभावे चात्मनोपि न प्रत्यक्षत्वम्
व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः ॥ १९

उद्बोधकाभावान्नस्मरणमामैवम् सुषुप्तिप्राक्काले त्वन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबंधेनात्मनःप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् तदतीन्द्रिय
त्वेमात्माभावात्सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव नियमेन जायते इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयो
गस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनः संयोगस्य
च सत्त्वात् परस्परप्रतिबंधादेकमपि वा न स्यादिति अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनःसंयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादि
सामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबंधकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यत इति अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधाच्चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्य
म् चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वङ्मनःसंयोगस्याभावान्न त्वाचप्रत्यक्षमिति वदंति मनोग्राह्यमिति मनोजन्यप्रत्यक्षविषयः मतिर्ज्ञा
नम् कृतिर्यत्नः एवं सुखत्वादिकं मनोग्राह्यम् एवमात्मापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन न पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ५८ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं
तदतीन्द्रियमिष्यते ॥

निर्विकल्पाख्यमिति चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वा
दिविशिष्टज्ञानं न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् तथा च प्रथम
तो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकं तच्च निर्विकल्पकं न प्रत्यक्षम् तथा हि वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञान
स्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात् तत्र ह्यात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं प्रकारो यः स एव विशेषण
मित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने का
रणम् निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन च घटत्वादिविशिष्टं घटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञानेन संभवति घटत्वाद्यप्रकारकं च घटादिवि
शिष्टज्ञानं न संभवति जात्यखंडोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् ॥

सि
मु
७

महत्त्वंषड्विधमिति द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वंसमवायसंबंधेनकारणम् द्रव्यसमवेतानांगुणकर्मसामान्यानांप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवायस
म्बंधेन द्रव्यसमवेतसमवेतानांगुणत्वकर्मत्वरूपत्वादीनांप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बंधेन इंद्रियमिति अत्रापिषड्विध
इत्यनुषज्यते इंद्रियत्वंतुनजातिः पृथिवीत्वादिनासांकर्यात् किंतुशब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसतिज्ञानकारणम
नःसंयोगाश्रयत्वम् आत्मादिवारणायसत्यंतम् उद्भूतविशेषगुणस्यशब्दस्यश्रोत्रेपिसत्त्वाच्छब्देतरेति विशेषगुणस्यरू
पादेश्चक्षुरादावपिसत्त्वादुद्भूतेति उद्भूतत्वंनजातिः शुक्लत्वादिनासंकरात् नचशुक्लत्वादिव्याप्यनानैवोद्भूतत्वमितिवाच्यम्
उद्भूतरूपत्वादिनाचाक्षुषादौहेतुत्वानुपपत्तेः किंतुशुक्लत्वादिव्याप्यनानैवानुद्भूतत्वंतदभाववत्कूटमुद्भूतत्वम् नचसंयोगादा

17

महत्त्वंषड्विधेहेतुरिंद्रियंकरणं
मतम् ५९ विषयेन्द्रियसंबंधो
व्यापारःसोपिषड्विधः ॥

वप्यस्ति तथाचशब्देतरोद्भूतगुणसंयोगादिश्चक्षुरादावप्यस्त्यतोविशेषेति कालादिवारणायविशेष्यदलम् इंद्रियावयववि
षयसंयोगस्यापिप्राचांमतेप्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय नवीनमते कालादौरूपाभावप्रत्यक्षेसन्निकर्षघटकतया
कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्यकालादेर्वारणायवामनःपदम् ज्ञानकारणमित्यपितद्वारणाय करणमिति असाधा
रणंकारणंकरणम् असाधारणत्वंव्यापारवत्त्वं ५९ विषयेन्द्रियसंबंधोव्यापारइति व्यापारःसन्निकर्षमुदाहरणद्वाराप्रद
र्शयति द्रव्यग्रहस्तुसंयोगादिति द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् द्रव्यसमवेत।

२

प्रत्यक्षमिंद्रियसंयुक्तसमवायेनमम् एवमग्रेऽपि ९० ९१ वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतिचक्षुःसंयोगः कारणम् द्रव्यसम
वेतचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयुक्तसमवायःकारणम् द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायःकारणम्
एवमन्यत्रापिविशिष्यैवकार्यकारणभावः परंतुपृथिवीपरमाणुनीलेनीलत्वंपृथिवीपरमाणोःपृथिवीत्वंचचक्षुषाकथंनगृह्य
तेतत्रपरम्परयोद्भूतरूपसम्बन्धस्यमहत्त्वसंबंधस्यचसत्वात् तथाहि नीलत्वंजातिरेकैवपरमाणुनीलेघटनीलेचवर्तते तथाचम
हत्त्वसम्बन्धोघटनीलमादायवर्ततेरूपसम्बन्धस्तूभयमादायवर्तते एवंपृथिवीत्वेपिघटादिकमादायमहत्त्वसंबंधोबोध्यः एवं
वायौतदीयस्पर्शादौचसत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षंस्यात् तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्यद्रव्यसमवेत

द्रव्यग्रहस्तुसंयोगात्संयुक्तसमवायतः ९० द्रव्येषुसमवेतानांतथातत्समवायतः तत्रापिसमवेता
नांशब्दस्यसमवायतः ९१ तद्वृत्तीनांसमवेतसमवायेनतुग्रहः विशेषणतयातद्वदभावानांग्रहोभ
वेत् ९२॥

प्रत्यक्षेकारणत्वं तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्यद्रव्यसमवेतसमवेतप्रत्य
क्षेकारणत्वंवाच्यम् इत्थंचपरमाणुनीलादौननीलत्वादिग्रहः परमाणुचक्षुःसंयोगस्यमहत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् एवंवा
य्वादौनसत्तादिचाक्षुषम् तत्रचक्षुःसंयोगस्यरूपावच्छिन्नत्वाभावात् एवंयत्रघटस्यपृष्ठावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसं
योगस्त्वग्रावच्छेदेनतत्रघटप्रत्यक्षाभावात् आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वंचचक्षुःसंयोगेविशेषणंबोध्यम् एवंद्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे
त्वक्संयोगः कारणं द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्संयुक्तसमवायःकारणम् द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे
त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायःकारणम् अत्रापिमहत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वंचपूर्ववदेवबोध्यम् ॥

सि
मु॰
१८

एवंगंधप्रत्यक्षेघ्राणसंयुक्तसमवायः रसप्रत्यक्षेरसनासंयुक्तसमवायः गंधसमवेतस्यघ्राणजन्यप्रत्यक्षेघ्राणसंयुक्तसमवेतस
मवायः रससमवेतस्यरासनप्रत्यक्षेरसनासंयुक्तसमवेतसमवायःकारणम् शब्दप्रत्यक्षेश्रोत्रावच्छिन्नसमवायः शब्दसमवेत
स्यश्रावणप्रत्यक्षेश्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः अत्रसर्वत्रप्रत्यक्षंलौकिकंबोध्यम् वक्ष्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयो
गंविनापिभवति एवमात्मप्रत्यक्षेमनःसंयोगः आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षेमनःसंयुक्तसमवायः आत्मसमवेतसमवेतमा
नसप्रत्यक्षेमनःसंयुक्तसमवेतसमवायःकारणं अभावप्रत्यक्षेसमवायप्रत्यक्षेचेन्द्रियसंबंधविशेषणताहेतुः वैशेषिकम
तेतुसमवायोनप्रत्यक्षः अत्रयद्यपिविशेषणतानानाविधा तथाहि भूतलादौघटाभावः संयुक्तविशेषणतयागृह्यते संख्या

18

यदिस्यादुपलभ्येतेत्येवंयत्रप्रसज्यते प्रत्यक्षं
समवायस्यविशेषणतयाभवेत् ६२

दौचरूपाद्यभावःसंयुक्तसमवेतविशेषणतयागृ ह्यते संख्यात्वादौरूपाद्यभावः संयुक्त
समवेतसमवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतयागृह्यते कादौखत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवे
तविशेषणतया एवंकत्वावच्छिन्नाभावेखत्वाभावादिकंविशेषणविशेषणतयागृह्यते घटाभावादौघटाभावः संयुक्तविशे
षणतया एवमन्यदप्यूह्यंतथापिविशेषणतात्वेनैकैवसागृह्यते अन्यथाषोढासन्निकर्षइतिप्राचांप्रवादोहन्येतइति ६२ य
दीति अभावप्रत्यक्षेयोग्यानुपलब्धिःकारणम् तथाहि भूतलादौघटादिज्ञानेजातेघटाभावादिकंनज्ञायते तेनाऽभावोपलं
भेप्रतियोग्युपलंभाभावःकारणम् तत्रयोग्यतापेक्षिता सापिप्रतियोगिसत्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपातदर्थश्च
प्रतियोगिनोघटादेः सत्वप्रसक्त्याप्रसंजितउपलम्भरूपाप्रतियोगीयस्यसउपलंभाभावोअभावप्रत्यक्षेहेतुः ॥

१८

तथाहि यत्र आलोकसंयोगादिकं वर्त्तते तत्र यदि घटः स्यात् तर्हि उपलभ्येतेति आपादयितुं शक्यते तत्र घटाभावादिकं प्रत्यक्षं भवति
अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते तेन न घटाभावादेरन्धकारे चाक्षुषप्रत्यक्षम् स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव आलोकसंबंधं विनापि
स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् गुरुत्वादिकं यदि योग्यं स्यात् तदभावस्तु न प्रत्यक्षः तत्र गुरुत्वस्यापादयितुमशक्यत्वात् वायौ
उद्भूतरूपाभावः पाषाणे सौरभाभावः गुडे तिक्ताभावः वह्नावनुष्णत्वाभावः श्रोत्रे शब्दाभावः आत्मनि सुखाद्यभावः एवमाद
यस्तत्तदिन्द्रियेण गृह्यन्ते तत्र तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता अन्योन्याभावप्रत्यक्षे अ
धिकरणयोग्यत्वमपेक्षितम् अतस्तम्भादौ पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव ६१ प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम्
तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्षा उक्ताः अलौकिकप्रत्यक्षे सन्निकर्षान् इदानीं वदति अलौकिकस्तु व्यापार इति व्यापारः

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्ष
णो योगजस्तथा ६४

सन्निकर्षः सामान्यलक्षणा इति सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः तत्र लक्ष णपदेन यदि स्वरूपमुच्यते त
दा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते तच्च इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं बोध्यम् तथाहि यत्रेन्द्रियसंयु
क्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं सकलधूमविष
यकं ज्ञानं जायते अत्र यदि इन्द्रियसंबद्धमित्येवोच्यते तदा यत्र धूलीपटले धूम इति विज्ञानं जातं तत्र तेन सन्निकर्षेण सकलधूम
विषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसंबन्धाभावात् मन्मते त्विन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र
प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः इन्द्रियसंबन्धश्चालौकिको ग्राह्यः इदं च बहिरिन्द्रियस्थले मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामा

२८
सिद्धान्तमुक्ता

सि मु. १९

परन्तु समानानां भावः सामान्यं तच्च क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि क्वचिदनित्यं घटादि यत्रैको घटः संयोगसंबंधेन भूतले समवायसंबं
धेन कपाले वा ज्ञातस्तदनंतरं सर्वेषां तद्घटवतां भूतलादीनां कपालानां वा ज्ञानं भवति नचेदं बोध्यम् परन्तु सामान्यं येन संबंधेन ज्ञा
यते तेन संबंधेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः किंतु यत्र तद्घटनाशानंतरं तद्घटवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्घटवतां
भानं न स्यात् सामान्यस्य तदानीमभावात् किंच इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियसंबंधं विनापि तादृश
ज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात् सकलघटविषयकं ज्ञानं कुतो न जायते तस्मात्सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह आसत्ति
रिति प्रत्यासत्तिरित्यर्थः तथाच सामान्यलक्षणेत्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते
19 ननु चक्षुः संयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटादीनां

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते तदिन्द्रियजत
द्धर्मबोधसामग्र्यपेक्षते ६५ विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥

चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यादत आह तदिंद्रि यजेति अस्यार्थः यदा बहि
रिंद्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किंचिद्धर्मिणि तत्सामान्यज्ञानस्य तदिंद्रियजन्यज्ञानसामग्र्यपेक्षिता सा च सामग्री च
क्षुः संयोगालोकसंयोगादिका तेनान्धकारे चक्षुरादिना तादृशज्ञानं न जायते ६५ ननु ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिर्ज्ञानरूपा सामान्यलक्ष
णापि यदि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह विषयी यस्येति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति ज्ञानलक्षणा
प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति अत्रायमर्थः प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न संभवति धूमत्वेन सकलधूमानां वह्नित्वे
न सकलवह्नीनां च कथं ज्ञानं भविष्यति तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते न च सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यम् प्रत्यक्ष
धूमे वह्निसंबंधस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वात् धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः ॥

१८

मन्मतेतु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीयवह्निव्याप्यत्वसंदेहः संभवति नच सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम् प्रमेयत्वेन सकलज्ञाने जातेपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञ्याभावात् एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभिचन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् अत्र यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं संभवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणाया एवं धूमत्वेन धूलीपटले गृहीते तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया योगिनो द्विविधा इति युक्ताः युंजानाश्च अतो योगजधर्मस्यापि द्वैविध्यं युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा आकाशपरमाण्वादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोपि सहकारी ९९ ॥

योगिनो द्विविधाः प्रोक्ता युक्तयुंजानभेदतः ९६ युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोपरः व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ९७ अनुमायां ज्ञायमानं लिंगं तु करणं नहि अनागतादिलिंगेन न स्यादनुमितिस्तदा ९८

प्रत्यक्षखंडं समाप्तम् ॥ ॥ अनुमितिं व्युत्पादयति व्यापारस्त्विति अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः तथाहि येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निव्याप्तिर्गृहीता पश्चाच्च स एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादौ अनवच्छिन्नमूलामभ्रंलिहां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानं जायते तदेवानुमितिरिति ९७ अत्र प्राचीनास्तु वदन्ति व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं धूमादिलिंगमनुमितिकरणमिति तद्दूषयति ज्ञायमानमिति लिंगस्यानुमितिकरणत्वे युक्तिमाह अनागतादीति यद्यनुमितौ लिंगं करणं स्यात् तदा अनागतेन विनष्टेन वा लिंगेनानुमितिर्न स्यात् अनुमितिकरणस्य लिंगस्य तदानीमभावात् ९८

सि व्याप्यस्येति व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानमनुमितौ जनकम् तच्च व्याप्यः पक्ष इति ज्ञानम् पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानं वा अ-
मु. नुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्य इत्याकारिका पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका द्विविधादपि परामर्शा-
२० त्पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये ननु वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धू-
म इति स्मरणम् तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमिति दर्शनाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं न सर्वत्र कारणम् किं तु व्याप्यतावच्छेदकप्रका-
रकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकत्वात् विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवाच्चेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञाना-
दनुमित्युत्पत्तेः लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् किं च धूमवानयं पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छे-

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ॥

दकीभूतधूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान स्य सत्त्वात् न च गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम् चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तेः यदि तु तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्य-
तावच्छेदकप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदा अनन्तकार्यकारणभावः मन्मते तु समवाय-
संबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायेनानुमितिं जनयतीत्यर्थे नानन्तकार्यकारणभावः यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षध-
र्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्यकारणभावद्वयम् वह्निव्याप्यो धूमः आलोकवान्पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः ।
इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयम् फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ॥

20

व्याप्यो नाम व्याप्याश्रयस्तत्र व्याप्तिः केत्यत आह व्याप्तिरिति वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः साध्यवान् महानसादिः तदन्यो जलह्र
दादिः तद्वृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नयःपिण्डे वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः अत्र येन संबन्धेन
साध्यं तेनैव संबन्धेन साध्यवान् बोध्यः अन्यथा समवायसंबन्धेन वह्निमान् वह्नेरवयवः तदन्यो महानसादिः तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्या
प्तिप्रसंगात् साध्यवदन्यः साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः तेन यत्किंचिद्वह्निमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमस्य
सत्त्वेऽपि न क्षतिः येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यं तेन वह्निमदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन
सत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वसामान्याभावः तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलह्रदादिवृत्तित्वाभावे

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥१॥ अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥

पि नातिव्याप्तिः अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादौ वृ
त्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् हेतुतावच्छेदकं तादृशावृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ॥२॥ ननु के
वलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुताव
च्छेदकसंबन्धेन समवायेन हेतोरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरत आह अथवेति हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्वधि
करणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणे पर्वता
दिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तन्महानसादेरस्तीत्यव्याप्तिः न च समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् ॥

सि॰
मु॰
२१

तत्र हृदादेरणुभयाभावादिसत्त्वादेकसत्त्वेपि हृदं नास्तीति प्रतीतेः गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च तथापि साध्यतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यं ननु रूपत्वव्याप्यजातिमान् पृथिवीत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादिरूपाणां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतान॰वच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति एवं दंडसाद्यौ साध्ये परम्परया दंडत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वम् हेत्वधिकरणं च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम् तेन द्रव्यगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ गुणसत्त्वाधिकरणगुणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणं बोध्यम् तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयववृत्तिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि वह्नेर्नाव्याप्तिः अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्तिः प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्त्तते योऽभावस्तस्यैव वृक्षे॰मूलावच्छेदेन सत्त्वात् यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताधिकरणगुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वाद्द्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः प्रतियोग्यनधिकरणत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं बोध्यं तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादेर्विशिष्टसत्ताभाव॰

21

प्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेपिनक्षतिः अत्रसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोग्यनधिकरणत्वंवाच्यम् तेनज्ञानवान्सत्त्वादित्यादौसत्ताधिकरण
घटादेर्विषयतासंबंधेनज्ञानाधिकरणत्वेपिनक्षतिः इत्थंचवह्निमान्धूमादित्यादौधूमाधिकरणेसमवायेनवह्निविरहसत्त्वेपिनक्षतिः ननु
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्ययस्यकस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्यवा यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान
धिकरणत्वंवाविवक्षितं आद्येकपिसंयोगीएतद्वृक्षत्वादित्यादौनस्यैवाव्याप्तिः कपिसंयोगाभावस्यहिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो
वृक्षवृत्तिरपिकपिसंयोगोभवतितदनधिकरणंहेतुरिति द्वितीयेतुप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः सर्वस्यैवाभावस्यपूर्वक्ष
णवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् नचवह्निमान्धूमादित्यादौघटाभावादेः पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्ट
स्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वंयद्यपिपर्वतादेस्तथापिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेतिकथंप्रति
योगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरितिवाच्यम् घटाभावेयोवह्न्यभावस्तस्यघटाभावात्मकतयाघटाभावस्यवह्निरपिप्रतियोगितदधि
करणंपर्वतादीतिक्रमेणप्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् यदितुघटाभावात्वह्न्यभावादेर्भिन्नत्वमुच्यते तथापिधूमाभा
ववान्धूमाभावादित्यादावव्याप्तिः तत्रसाध्यतावच्छेदकसंबंधः स्वरूपसंबंधस्तेनसंबंधेनसर्वस्यैवाभावस्यपूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्ट
स्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वेहेत्वधिकरणस्येति तृतीयेतुकपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रात्मवृत्तिक
पिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्यप्रतियोगितावच्छेदकंगुणसामान्याभावत्वमपितदवच्छिन्नानधिकरणत्वंचहेत्वधिक
रणस्यात्मनइतिमैवम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंहेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यविव
क्षितत्वात् ननुकालोघटवान्कालपरिमाणादित्यत्रप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्यमहाकालस्य
जगदाधारतयासर्वेषामेवाभावानांसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनकालिकविशेषणतयाप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वात् अत्रके
चित् महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्तत्रप्रतियोगिव्यधिकरणः महाकालस्यघटाधारत्वेपिमहाकालान्यत्वविशिष्टघटाना

सि
मु॰
२२

याश्रत्वात् महाकाले महाकालभेदाभावात् वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्व
धिकरणावृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणावृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्
संबंधावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् व्यापकसामानाधिकरण्यं
च व्याप्तिः यत्संबंधः साध्यतावच्छेदकसंबंधः यद्धर्मः साध्यतावच्छेदकधर्मः तत्र यदि यद्धर्मावच्छिन्नत्वाभावमात्रमित्युच्यते
तदा समवायेन यो वह्न्यभावस्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधः समवायस्तेन प्रतियोग्यनधिकरणपर्वतादिवृत्तिः स एव तत्प्र
तियोगितावच्छेदकं च वह्नित्वमित्यव्याप्तिः स्यात् यदि च यत्संबंधावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते तदा तादृशस्य संयोगेन घटाभावस्य
प्रतियोगितायां संयोगसंबंधावच्छिन्नत्वसत्त्वादव्याप्तिः स्यादत उभयमुपात्तम् इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ सं
योगसंबंधेन घटाभावप्रतियोगिनो घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रति
योगितायां कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय
सामान्यपदमुपात्तम् ननु प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धम् गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वा
दिति चेन्न कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदक
त्वस्वीकारादिति संक्षेपः ७०

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह सिषाधयिषयेति सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धेरभावः पक्षता तद्वान्पक्ष इत्यर्थः सिषाध
यिषामात्रं न पक्षता विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् अत एव साध्यसन्देहोपि न पक्षता विनापि सन्देहं घनगर्जि
तेन मेघानुमानात् सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वे अनुमितिर्भवत्येव अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् तथा
च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यां च पक्षता यत्र च सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता सिषाधयिषाध
यिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा ततः सिषाधयिषाकाले परामर्शाभावान्नानु
मितिः यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः यत्र सि

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ७१

षाधयिषासिद्धिपरामर्शाः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले न सिषाध
यिषा योग्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात् तत्कुतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न ॥
यत्र वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिषाधयिषा ततश्च पक्षता सम्पन्ना येतद्विशेषणावश्यकता
दिति अत्र चेदं बोध्यम् यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशतादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्ट
सिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः वह्निव्याप्यधू
मवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां त्वनुमितिर्भवत्येव एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलो

केनवह्निमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्यतत्तदनुमितिप्रतिबंधिका वक्तव्या तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि पक्षतावच्छेदेनानुमितेर्दर्शनात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिरेव प्रतिबंधिका पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि इदमनुबोध्यम् यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरचरणादिमानिति ज्ञानं तत्रानुमित्सायामसत्यां पुरुषत्वस्य प्रत्यक्षं भवति नत्वनुमितिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबंधिका एवं परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षतादिप्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छा विरहविशिष्टानुमितिसामग्री

अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः कालात्यया
पदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पंचधा ७२ ॥

भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबंधिकेति संक्षेपः ॥ ७२ ॥ हेतुप्रसंगेन हेत्वाभासान्निरूपयति अनैकान्त इति तल्लक्षणं च यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् तथा हि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त तथा हि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वं बोध्यम् तेन बाधभ्रमास्यानुमितिविरोधित्वेऽपि न क्षतिः तत्र पर्वतो वह्न्यभाववानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः न च यत्र वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात् तत्र वह्न्यभावव्याप्यवान्पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् इष्टापत्तेरन्यथा बाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभासत्वं भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रम् हेतुस्तु दुष्टः इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषस्तद्वांश्च हेतौ येन केनापि संबन्धेनेति नव्याः ॥

नकेनापि संबंधेनेति नव्याः परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति विरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वम् सत्प्रतिपक्षादौ विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा त
द्वत्वं च हेतौ ज्ञानस्य स्वरूपसंबंधेन न चैवं वह्निमान् मादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकस्यानुमिति विरोधित्वात् ज्ञानस्य स्वरूपसंबंधेन तद्वत्त्व
स्यापि सत्त्वात्तस्य हेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम् तद्वत्तावस्य संबंधत्वाकल्पनात् भ्रमस्थले पतित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् तद्बाधित
व्यवहाराभावादित्याहुः अनुमिति विरोधित्वं च अनुमिति तत्कारणान्यतरविरोधित्वम् तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः दोषज्ञानं तु य
द्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबंधकं तेन केवलहेतौ व्यभिचारस्थाने हेतुतावच्छेदकानुमितिसत्वेऽपि तस्य तदभावाघटनवगाहित्वाद्व्यभिचारज्ञान
स्यानुमिति विरोधिताभावेऽपि न तत्र तिरिति संक्षेपः याद्दशपक्षसाध्यहेतौ यावंतो दोषास्तावदन्यान्यत्वम् तद्धेत्वाभासत्वं पंचत्वकथनं तु त.

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ७२ ॥

सम्भवस्थलाभिप्रायेण एवं साधारणाद्यन्यतमत्वं अनैकांतिकत्वम् ७२ आद्य इति साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः तेन च व्याप्तिज्ञा
नप्रतिबंधः क्रियते असाधारणः साध्यासमानाधिकरणः यथा शब्दः नित्यः शब्दत्वात् तेन साध्यसमानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्य
ते अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् इत्थं च शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदाऽसा
धारण्यम् तद्धेतोर्निश्चयादित्याहुः अनुपसंहारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगि साध्यकादिः अनेन च व्याप्तिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधः क्रियते
विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकः सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र हे
तुरेकपदेवेति विशेषः साध्याभावसाधकपदं हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्तस्य इत्यस्य प्राप्तिविशेषोज्ञायकत्वाद्विशेषः।

सि
मु०
२५

25

सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनतदभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिविषयः स
इत्यन्ये अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेपि घटचक्षुः
संयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते यथा वा शंखे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशंखत्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषे पीतः शंख इति धीः एवं कोटि
द्वयव्याप्यदर्शनेपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव यत्र चैककोटिव्याप्यवत्ताज्ञाने
दर्शने तत्राधिकबलवत्तया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः फलबलेन चाधिकबलसमबलभावः कल्प्यत इत्याहुः तन्न तदभावव्याप्य
वत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधादेरनुदयात् लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकताया
युक्तत्वात् न तूपनीतभानविशेषशाब्दबोधे च पृथक्प्रतिबन्धकतागौरवात् तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कथमनुमितिः न हि लौकिकसन्नि
कर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् यत्र च कोटिद्वयव्या
प्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयो नान्यथा अगृहीताप्रामाण्यकस्य विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति असिद्धिस्त्वाश्र
यासिद्ध्याद्यन्यतमत्वं आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति
ने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः अत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे
व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परा
मर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् साध्याप्रसिद्ध्यादयोपि व्याप्य
त्वासिद्धिमध्ये ऽन्तर्भूताः साध्ये साध्यतावच्छेदका
भावः साध्याप्रसिद्धिः एतज्ज्ञाने जाते च काञ्चनम
यवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशि
ष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् । एवं हेतौ हेतुतावच्छेद

काभावः साधनाप्रसिद्धिः यथा कांचनमयधूमादित्यादौ अत्र च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावान्न हेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभा
वः फलम् एवं वह्निमान्नीलधूमादित्यादौ गुरुत्वान्नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति बाधस्तु प
क्षे साध्यशून्यत्वम् एतस्य चानुमितिप्रतिबंधः फलम् तद्धर्मिकतदभाववन्निश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमा
त्रे विरोधी न तु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणम् तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमि
ति युक्तम् पृथिव्यामितरभेदपक्षतादशायामनुमितेः पूर्वं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानाभावात् अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यपलापापत्तेः
साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च एवं साध्याभाववत्ताज्ञानेऽप्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबंधकम् प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च अन्य
था सत्प्रतिपक्षतादावपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वापत्तेः किं त्वप्रमात्वज्ञानानास्कंदितबाधबुद्धेः प्रति
बंधकता तत्र प्रमात्वशंकाविघटनेऽप्रामाण्यज्ञानं न किंचिदप्युपयुज्यते न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासि
द्धिरेव दोष इति वाच्यम् बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात् किंच यत्र परामर्शानन्तरं बाधस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वा
त् बाधस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं वाच्यम् एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिब
न्धकत्वं वाच्यम् न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यम् पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादि
ति बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्याश्रयितन्मध्य एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसंगात् बाधव्याप्यः सत्प्र
तिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपादानात् सत्प्रतिपक्षव्या
प्यत्वेन प्रतिबंधक इति प्रपञ्चकार्थः ७१ ॥

सि० यः सपक्षेति सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः सपक्षः निश्चितसाध्यवद्धर्मी विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् वस्तुतो विपक्षवृत्ति
मु० त्वमेव वाच्यम् विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् यस्तूभयस्मादित्यादि सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः
२५ सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्दे नित्यत्वसन्देहस्तदा सपक्षत्वघटा
दीनामेव तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् यदा तु शब्दे नित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणः इदं तु प्राचीनमतेन नवीनम
तन्तु पूर्वमुक्तम् ७४ केवलान्वयिपक्षक इति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्सा

25

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः । यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥ ७४ ॥ तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७५ ॥ अथ आश्रयासिद्धिराद्या स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धि
रतस्त्रिधा ॥ ७६ ॥ पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः । ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७७ ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरप
रा नीलधूमादिके भवेत् ॥

मानाधिकरण्यग्रहे स्थलान्तराभावान्नानुमितिः इदं तु न सम्यक् पक्षैकदेशे सहचारग्रहे
ऽपि तदभावात् अस्तु वा सहचारग्रहस्तावताप्यत्रानुपसंहारित्वेऽपि न तु हेत्वाभासत्वं तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्व
मित्युक्तम् यः साध्यवतीति प्रकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितस्तथा च साध्यप्रकारीभूताभावप्रतियोगित्वं तदित्यर्थः
७५ असिद्धिं विभजते आश्रयासिद्धिरिति ७६ पक्षासिद्धिरिति आश्रयासिद्धिरित्यर्थः अपरेति स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ७७ नीलधूमा टि०
दिक इति नीलधूमत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकम् स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदक २५

त्वस्य प्रागभाववत्त्वसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति विरुद्धयोरिति कपिसंयोगकपिसंयोगाभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्षत्वमत
उक्तं विरुद्धयोरिति तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शविषयस्त्वर्थः ७८ साध्यशून्यो यत्रेति पक्षः पक्षतावच्छेदकविशि-
ष्ट इत्यर्थः तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बाधः ७९ इत्यनुमानं समाप्तम् ॥
उपमितिं व्युत्पादयति ग्रामीणस्येति यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद्ग्रामीणेन क्वचिदरण्या-
दौ गवयो दृष्टस्तत्र गोसादृश्यज्ञानं यज्जातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदे-

विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ७८ साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्य-
ते ७९ ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ८० वाक्यार्थस्यातिदेशस्य
स्मृतिर्व्यापार उच्यते गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ८१ पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः शाब्दबोधः फलं तत्र
शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८२

व व्यापारस्तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः न त्वयं गवय-
पदवाच्य इत्युपमितिर्गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ८० ८१ इत्युपमानं समाप्तम् ॥ शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति पदज्ञानमिति ॥
न तु ज्ञायमानं पदं करणम् पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् पदार्थधीरिति पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः अन्यथा पदज्ञानव-
तः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः अत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम् अन्यथा घटादिपदात्समवायसंबन्धेनाकाशस्म-
रणे जातेऽप्याकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धः अत एव शक्तिज्ञानस्योपयोगः एवं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञाने

सि
मु०
२९

पितृत्वं वयेन स्मरणानुपपत्तेः पदज्ञानस्य द्विपकसंबंधितज्ञानविषयपदार्थस्मारकत्वम् शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबंधः सा चास्मा-
च्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येवैकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्वात् आधुनि-
कसंकेते तु न शक्तिरिति संप्रदायः नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किंत्विच्छैव तेनाधुनिकसंकेतेपि शक्तिरस्तीत्याहुः शक्तिग्रहस्तु
व्याकरणादितः तथाहि शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः
सिद्धपदस्य वृद्धाः धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति क्वचित्तु सति बाधके त्यज्यतेपि यथा वैयाकरणैराख्या-
तस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयः तच्च गौरवात्त्यज्यते किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात् कृतिश्चैत्रादौ
प्रकारीभूय भासते नच कर्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदानंतरं तृतीया स्यादिति वाच्यम् कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तंत्रत्वात् संख्या-
भिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमांतपदोपस्थाप्यः कर्मत्वादीत्यस्य इतरविशेषणतातात्पर्याविषयत्वमर्थः तेन चैत्र इव
मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमांतेति यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशे-
षणत्वं प्रथमदलार्थः तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रादेर्वारणम् स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयांतोपस्थाप्य-
त्वाद्वारणम् एवं व्यापारेपि न शक्तिर्गौरवात् रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्य-
तीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् एवं कोशादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते-
पि यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादौ शक्तिः नीलादिवि-
शिष्टे तु लक्षणा एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकपदवाच्य इत्यादिशब्दात्पिकादिशब्दे शक्तिग्रहः एवं व्यवहारादपि
यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन ।

26

घटश्चानीतस्तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति ततश्च घटं नय गामानयेत्यादिवाक्या
दौ आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति इत्थं च भूतले नीलो घट इत्यादिशब्दान्न शाब्दबोधः घटादिपदा
नां कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात्तदभावान्न शाब्दबोध इति केचित् तन्न प्रथम
तः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौचित्यात् अत एव चैत्रपुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्र
सादमुखमालिन्याभ्यां हर्षखेदः खिद्यमानयनत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुकतया तं शब्दमवधारयति तथा च व्यभिचा
रान्न कार्यान्विते शक्तिः ववतत्रतं पश्येत्यादिकं वाक्यान्तरमध्यार्थम् मानाभावात् चैत्रपुत्रस्ते जातो मृतस्तेत्यादौ तदभावाच्च इत्थं च लाघ
वादन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्चरुर्भवतीम
त्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयोगः कंगौ च म्लेच्छानाम् तत्र हि यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति
वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिन इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते
कंगौ तु शक्तिभ्रमात्प्रयोगः नानाशक्तिकल्पने गौरवात् हर्यादिपदादौ तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पना एवं विवरणादपि श
क्तिग्रहः विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनम् यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणाद् घटपदस्य कलशे श
क्तिग्रहः एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः
यथेह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रह इति तत्र जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्च
शक्तिं विना च जातिभानस्यासंभवाद्व्यक्तेरपि भानमिति केचित् शक्तिं विना व्यक्तेर्भानानुपपत्तेः न च व्यक्तौ लक्षणा अनुपपत्तिप्रतिसंधा
नं विनापि शक्तिबोधात् न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यम् सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् ॥

सि न चाननुगमः गोत्वादेरेवानुगमकत्वात् किंच गोः शक्येति शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः यदि तु गोत्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा
मु० गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात् समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वात्
२७ किंच गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यम् गोत्वत्वं तु गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम् तथा च गो
व्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात्तथैव गौरवम् तस्मात्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्या
कृतिविशिष्टव्यक्तौ विश्राम्यतीति शक्तपदम् चतुर्विधं क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढम् क्वचिद्यौगिकरूढम् यत्राव
यवार्थ एवाबुध्यते तद्यौगिकम् यथा पाचकादिपदम् यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढम् यथा गो
पदं मण्डपादिपदम् यत्र त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम् यथा पंकजादिपदम् तथाहि पंकजपदमवय
वशक्त्या पंकजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति न च केवलावयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः
स्यादिति वाच्यम् रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थप्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्
कजनिकर्तुरन्वयो भवति सान्निध्यात् यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्प
र्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्रावयवशक्तिमात्रेण निर्वाहः स्यात्कुः यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबाधस्तत्र समु
दायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः यदि तु स्थलपद्मं विजातीयमेव तदा लक्षणैव यत्र तु यौगिका
र्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढम् यथोद्भिदादिपदम् तत्र ह्यूर्ध्व
भेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते यागविशेषो
ऽपीति ८२ ॥

27

लक्षणाशक्यसम्बन्धेत्यादि गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोधः सा च शक्यसंबन्धः तथाहि प्रवाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शाब्दबोधः परन्तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा न स्यात् यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात् तेन तत्प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरे लक्षणा एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षणस्य तात्पर्यविषयत्वात् एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणोच्यते एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदभावयोर्बोधात् यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा क्वचिद्गंगापदस्य तीरे क्वचिद्घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् इदन्तु बोध्यम् शक्यार्थसम्बन्धो य

लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ॥

दि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः यदि तु गंगातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् शाब्दबोधश्च अत एव लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः एवं तेन क्रमेण शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात् तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम् यत्र तु शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणोच्यते यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते भ्रमरपदस्य सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा किन्तु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणं शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वितस्व शक्यार्थशाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् वाक्ये तु शक्तेरभावाच्छक्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नास्ति यत्र गंभीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य

सि
मु
२८

नदीतीरेलक्षणा गंभीरपदार्थस्यनद्यासहान्वयः क्वचिदेकदेशान्वयस्यापिस्वीकारात् यदितत्रैकदेशान्वयोनस्वीक्रियते तदानदीपद
स्यगंभीरनदीतीरेलक्षणा गंभीरपदंतात्पर्यग्राहकम् बहुव्रीहावप्येवम् तत्रहिचित्रगुपवादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदागोप
दस्यगोस्वामिनिलक्षणा गविचित्राभेदान्वयः यदित्वेकदेशान्वयोनस्वीक्रियते तदागोपदस्यचित्रगोस्वामिनिलक्षणा चित्रपदंतात्प
र्यग्राहकं एवमारूढवानरोवृक्षइत्यत्रवानरपदेवानरारोहणकर्मणिलक्षणा आरूढपदंचतात्पर्यग्राहकम् एवमन्यत्रापि तत्पुरुषे
तुपूर्वपदेलक्षणा तथाहि राजपुरुषइत्यत्रापितथान्वयबोधःस्यात् घटोनपटइत्यादौघटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निपाताति
रिक्तेति नीलघटइत्यादौनामर्थयोरभेदसंबंधेनान्वयाङ्गदेनेति नचराजपुरुषइत्यादौलुप्तविभक्तेः स्मरणंकल्प्यमितिवाच्यम् अस्म
तविभक्तेरपितत्तोबोधोदयात् तस्माद्राजपदादौराजसंबंधिनिलक्षणा तस्यपुरुषेणसहाभेदान्वयः द्वंद्वेतुधवखदिरौछिन्धीत्यादौ
धवः खदिरश्चविभक्त्यर्थसाहित्यप्रकारेणबुध्यतेनत्वत्रलक्षणा नचसाहित्येलक्षणेतिवाच्यम् साहित्यशून्ययोरपिद्वंद्वदर्शनात् नचै
कक्रियान्वयित्वरूपंसाहित्यमस्तीतिवाच्यम् क्रियाभेदेपिधवखदिरौछिन्धीपश्येत्यादौतद्दर्शनात् साहित्यस्याननुभवाच्च अत
एवराजपुरोहितौसायुज्यकामौयजेयातामित्यत्रलक्षणाभावात् द्वंद्वश्चाश्रीयते तस्मात्साहित्यादिकंनार्थः किंतुवास्तवोभेदोय
त्रतत्रद्वंद्वः नचनीलघटयोरभेदइत्यादौकथमितिवाच्यम् तत्रनीलपदस्यनीलत्वेघटपद
स्यघटत्वेलक्षणा अभेदइत्यत्रचाश्रयाऽभेदइत्यर्थात् समाहारद्वंद्वेतुयदि
समाहारोप्यनुभूयतइत्युच्यते तदाअहिनकुलमित्यादौपर
पदेऽहिनकुलसमाहारेलक्षणा पूर्वपदंतात्पर्यग्राह
कम् नचभेरीमृदंगंवादयेत्य
त्रकथं ।

२८

समाहारस्यान्वयः समाहारस्यापेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य वादना असंभवादिति वाच्यम् परम्परासंबन्धेन तदन्वयात् एवं पंचमूलीत्यादावपि प
देतु अहिनकुलमित्यादावहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः समाहारसंज्ञा चयथैकत्वनपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव अ
न्यत्रैकवचनमसाध्विति भावः पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा एवमन्यत्रापि घटा इत्यादौ
तु न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसम्भवात् कर्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादौ अभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थ उत्पलपदार्थ
प्रकारकत्वान्न लक्षणा अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषः लक्षणापत्तेः किन्तु कर्मधारयः लक्षणाभावात् न च निषादस्य
संकरजातीयस्य वेदानधिकारात् याजनासम्भवान्निति वाच्यम् निषादस्य विद्याभ्युक्तेस्तत एव कल्पनीयत्वात् लाघवेनमध्याख्यान्वयेतदन्त

आसत्तियोग्यताकांक्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ८२ कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ॥

पयमाकल्पनायाः फलमुखगौरवस्याऽदोषत्वादिति उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा पूर्वपदार्थप्रधानत
याचान्वयबोध इति इत्थं च समासेन कापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति आसत्तिरित्यादि आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानं आकांक्षा-
ज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् ८३ आसत्तिपदार्थमाह कारणमिति सन्निधानं त्विति अन्वयप्रतियोग्यनुयोगिपदयोरव्य
वधानमासत्तिस्तज्ज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् क्वचिद्व्यवहिते अव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोध इति केचित् यत्पदार्थेन सह यत्पदार्थस्यान्वयो
पेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणम् तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादावव्यवधानोपस्थित्यभावान्न शाब्दबोधः
नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यत्रासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः आसत्तिभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावेपि न क्षतिः ।

ननुयत्रह्रीकुंडलीवामस्त्रीदेवदत्तइत्यादौ तत्रोत्तरपदस्मरणेनपूर्वपदस्मरणस्यनाशादव्यवधानेनतत्तत्पदस्मरणं संभवतीतिचेन्न प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैस्तत्तत्पदविषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपिसंभवात् तत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् कथमन्यथानानावर्णैरेकपदस्मरणम् परन्तुतावत्पदार्थानांस्मरणादेकदैवखलेकपोतन्यायात्तावत्पदार्थानांक्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधोभवतीतिकेचित् वृद्धायुवानः शिशवःकपोताःखलेयथामीयुगपत्पतंति तथैवसर्वेयुगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनोभवंति एतेनयत्पदाकांक्षितंयोग्यंसन्निधानंप्रपद्यते तेनतेनान्वितःस्वार्थःपदैरेवावगम्यते तथाच खंडवाक्यार्थबोधानन्तरंतथैवपदार्थस्मृत्यामहावाक्यार्थबोधइत्याहुः एतेन

पदार्थेतत्रतद्वत्तायोग्यतापरिकीर्तिता ८४ ॥

तावद्वर्णाभिव्यंग्यः पदार्थपदस्फोटोऽपिनिरस्तः तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलंभेनतद्व्यंजकेनैवोपपत्तेरिति इदंतुबोध्यं यत्रद्वारमित्युक्तम् तत्रापिधेहीत्यादिपदस्यज्ञानादेवबोधः नतुपिधानादिरूपार्थज्ञानात् पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्रशाब्दबोधेहेतुत्वात् किंच क्रियाकर्मपदानांतेनतेनैवसहसाकांक्षत्वात्तेनक्रियापदंविनाकथंबोधःस्यात् तथाचपुष्पेभ्यइत्यादौस्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारंविनाचतुर्थ्यनुपपत्तेः तस्मात्पदाध्याहारआवश्यकः योग्यतांनिर्वक्ति पदार्थइत्यादिना एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धोयोग्यतेत्यर्थः तज्ज्ञानाभावाच्चवह्निनासिंचतीत्यादौनशाब्दबोधः नन्वेतस्यायोग्यतायाज्ञानंशाब्दबोधात्प्राक्सर्वत्रनसंभवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादितिचेन्न तत्रपदार्थस्मरणेसतिक्वचित्संशयरूपस्यक्वचिन्निश्चयरूपस्यापियोग्यताज्ञानस्यसंभवात् ॥

तथासत्त्वयोग्यताज्ञानंशाब्दबोधेनकारणम् वह्निनासिंचतीत्यादौसेकेवह्निकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेनप्रतिबन्धान्नशाब्दबोधः त दभावनिश्चयस्यलौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रेप्रतिबंधकत्वाच्छाब्दबोधंप्रत्यपिप्रतिबंधकत्वंसिद्धम् योग्यताज्ञानविलम्बाच्चशाब्दबोधविलम्बोसिद्धइत्याहुः ८४ आकांक्षांनिर्वक्तियत्पदेनेत्यादि येनपदेनविनायस्यपदस्यान्वयाननुभावकत्वंतेनसहतस्याकाङ्क्षेत्यर्थः क्रियापदंविनाकारकपदंनान्वयबोधंजनयतीतितेनतस्याकांक्षा वस्तुतस्तुक्रियाकारकपदानांसन्निधानमासत्याचरितार्थम् परन्तु घटकर्मकताबोधंप्रतिघटपदोत्तरद्वितीयायाआकांक्षाज्ञानंकारणंतेनघटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौनशाब्दबोधः अयमेतिपुत्रोराज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौतुपुत्रेणसहराजपदस्यतात्पर्यग्रहाभावान्नतेनान्वयबोधः पुरुषेणसहतात्पर्यग्रहेतुतेनसहान्वयबोधःस्यादेव ता

यत्पदेनविनायस्याननुभावकताभवेत् आकांक्षावक्तुरिच्छातुतात्पर्यंपरिकीर्तितम् ८५

त्पर्यंनिर्वक्ति वक्तुरिच्छेति यदितात्पर्यज्ञानंकारणंनस्यात्तदासैंधवमानयेत्यादौक्वचिदश्वस्यक्वचिल्लवणस्यबोधइतिनस्यात् नचतात्पर्यग्राहकाणांप्रकरणादीनांशाब्दबोधकारणत्वमस्त्वितिवाच्यम् तेषामननुगमात् तात्पर्यज्ञानजनकत्वेनतेषामनुगमेतुतात्पर्यज्ञानमेवलाघवात्कारणमस्तु इत्थंचवेदस्थलेपितात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरःकल्प्यते नचतत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानंकारणमितिवाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात् नचप्रलयएवनास्तिकुतःसर्गादिरितिवाच्यम् प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात् इत्थंचशुकवाक्येपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानंकारणम् विसंवादिशुकवाक्येतुशिक्षयितुरेवतात्पर्यज्ञानंकारणम् अन्येतुनानार्थादौक्वचिदेवतात्पर्यज्ञानंकारणम् तथाचशुकवाक्ये विनैवतात्पर्यज्ञानंशाब्दबोधः वेदेत्वनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥

सि
मु०
३०

इति शाब्दखंडः समाप्तः ॥ पूर्वमनुभवस्य स्मरणे भेदाद्द्वैविध्यमुक्तम् तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः स्मरणं न दर्शितम् तत्र हि
पूर्वानुभवः कारणम् अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेन अन्यथा स्मरणान्तरे स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेनपू
र्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुः तन्न यत्र समूहालम्बनेनोत्तरं घटपटादी
नां क्रमेण स्मरणमजनि तत्र सकलविषयकस्मरणं तु माभूत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारना
शकत्वं वाच्यम् तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः न च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरसंस्कारानुपपत्तिः —दिम्नोहो यक समव पानस्यदा
र्ढ्यपदार्थत्वात् न च विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् विशेषधर्मेणाव्यभिचारात् ज्ञानेसामान्यधर्मेणाव्य

साक्षात्कारे सुखादीनां कारणं
मन उच्यते अयोगपद्याज्ज्ञाना
नां तस्याणुत्वमपीष्यते ८५

भिचारासिद्धत्वात् कथमन्यथा दंडस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभि
चारसंशय इति वाच्यं अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापत्त्या चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात्
८५ इति स्मृतिप्रक्रिया ॥ इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयति साक्षात्कारेति एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् तथा हि सुखसा
क्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारादिवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वं सिद्धम् न चैवं दुःखादिसाक्षा
त्कारेणमपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम् लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः एवं सुखादीनामसमवायिका
रणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या ॥ तस्याणुत्वे प्रमाणमाह अयोगपद्यादिति ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनां योगपद्यं एकका
लोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धं ।

३०

तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने यत्सम्बन्धादेकेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पाद्यते तदसम्बन्धाच्च त्वगादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते तन्मनः तन्मनसो वि
भुत्वे वासन्निधानेन संभवतीति न विभुमनः नचतदानीमदृष्टविशेषाद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम् तथासति चक्षुरादीनामपि
अकल्पनापत्तेः नचदीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानावधानभाजां कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानानीति वाच्यम् मनसोऽतिलाघवाज्झटि
ति नानेन्द्रियसंबंधाज्ज्ञानानां ज्ञानोत्पत्त्या उत्पलशतपत्रभेदादाविव यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् नच मनसः संकोचविकाशशालित्वादुभयो
त्पत्तिरस्त्विति वाच्यम् नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवान्निरवयवस्यैवाणुरूपस्य मनसः कल्पनादिति भावः ८९ इति द्रव्यपदा
र्थव्याख्या समाप्ता ॥ द्रव्यं निरूप्य गुणान्निरूपयति अथेति गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत् इदम् द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवति या या कार

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्व
मपरत्वकम् ८० द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्तगुणा अमी धर्माधर्मौ भाव
नाच शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ८८ ॥

णता सा किंचिद्धर्मावच्छेद्या निरवच्छेद्यकारणतयाऽसंभवात् नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वाद् अतस्त
द्विशेषानुगतं किंचिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति द्रव्याश्रिता इति यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेः तथापि द्रव्यत्वव्याप
कतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं न हि सत्ता च गुणानामिति द्रव्यत्वकर्मत्ववान् द्रव्यत्व
व्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्वं तु सामान्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्व्युदासः निर्गुणा इति यद्यपि निर्गुणत्वं
कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम् जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वं कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य निर्गुणत्वमिति

सि० तच्चनातिव्याप्तिः निष्क्रियाइति स्वरूपकथनंनतुलक्षणम् गगनादावतिव्याप्तेः रूपमिति वेगेनस्थितिस्थापकोप्युपलक्षणीयः ८७ मूर्त
मु० गुणाइति अमूर्तेष्वनवर्तन्तइत्यर्थः ८८ अमूर्तगुणाइति मूर्तेष्वनवर्त्तन्तइत्यर्थः अथेषामिति मूर्तामूर्तगुणाइत्यर्थः ८९ संयोगविभागद्वि
३१ त्वादीनिद्विष्ठानीनित्यत्रचतद्वादिकत्रिचतुरादिष्ठानीतिबोध्यम् ९० अतःशेषगुणाइति रूपरसगंधस्पर्शैकपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वाप
रत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्काराऽदृष्टशब्दाइत्यर्थः बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाइत्यर्थः स्पर्शा

31

एतेमूर्तगुणाःसर्वेविद्वद्भिःपरिकीर्तिताः संख्यादयोविभागान्ताउभयेषांगुणामताः ८९ संयोगश्चविभागश्चसंख्याद्वित्वादिका
तथा द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिताःगुणाः ९० अतःशेषगुणाःसर्वेमताएकैकवृत्तयः बुद्ध्यादिषट्कंस्पर्शान्ताःस्नेहःसांसिद्धि
कोद्रवः ९१ अदृष्टभावनाशब्दाअमीवैशेषिकागुणाः संख्यादिरपरत्वान्तोद्रवोनैमित्तिकस्तथा ९२ गुरुत्ववेगौसामान्यगुणाएते
प्रकीर्तिताः संख्यादिरपरत्वान्तोद्रवत्वंस्नेहएवच ९३ एतेतुद्वीन्द्रियग्राह्याअथस्पर्शान्तशब्दकाः बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यागुरुत्वा
दृष्टभावनाः ९४ अतीन्द्रियाविभूनांयेस्युर्वैशेषिकागुणाः अकारणगुणोत्पन्नाएतेतुपरिकीर्तिताः ९५॥

न्ताइति रूपरसगंधस्पर्शाइत्यर्थः द्रवोद्रवत्वं ९१ वैशेषिकाइति विशेषाएववैशेषिकाः स्वार्थेठक् विशेषगुणाइत्यर्थः संख्यादिरिति
संख्यादिरिति संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वानीत्यर्थः ९२ ९३ द्वीन्द्रियेति चक्षुषात्वचापिग्रहणयोग्यत्वात् बाह्येति
रूपादीनांचक्षुरादिग्राह्यत्वात् ९४ विभूनामिति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दाइत्यर्थः अकारणेति कारणगुणेन
कार्येयेगुणाउत्पद्यन्तेतेकारणगुणपूर्वकारूपादयोवर्तन्ते बुद्ध्यादयस्तुनतादृशाः आत्मादेःकारणाभावात् ९५

३१

अपाकजा इति पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावादपाकजा इत्युक्तम् तथाविधमपाकजम् वेगैकत्वमपि बोध्यम् स्पष्टम् ९७

संयोगश्चेति कर्मजन्यत्वं यद्यपि नसार्वत्रिकं घटादावतिव्याप्तेः संयोगजसंयोगेऽव्याप्तेश्च तथापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यम्

एवमन्यत्रापि बोध्यम् ९७ पृथक्त्वेऽन्यत्रत्यत्ययसमप्रत्येकमत्वयादेकत्वपृथक्त्वमित्युपादानम् पृथक्त्वपदेनैकपृथक्त्वं विवक्षितम् भवेदसमवायि

त्वमिति घटादिरूपरसगंधस्पर्शाः कपालादिरूपरसगंधस्पर्शेभ्यो भवन्ति एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकार

णत्वम् शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपि ज्ञेयम् ९८ निमित्तत्वमिति बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादि

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकं ९९ स्थितिस्थाप

क इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ९० स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथ

क्त्वस्नेहशब्दके भवेदसमवायित्वमथ वैशेषिके गुणे ९८ आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्व

योः वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ९९ द्विधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत् वैशेषिको

विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ९०

त्विभावः ९९ द्विधेति असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च तथाहि उष्णस्पर्शः उष्ण

स्पर्शस्यासमवायिकारणम् पाकजे निमित्तम् गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणमभिघाते निमित्तम् वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायि

अभिघाते निमित्तम् द्रवत्वं द्रवत्वस्पन्दनयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम् भेरीदंडसंयोगः शब्दे निमित्तम् भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी एवं

शरदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसमवायी इति प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः ॥ ९०

सि॰ चक्षुरिति रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा रूपशब्दोल्लेखं विना प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीतादिष्वनुगतजाति
मु॰ विशेषोऽनुभवसिद्ध एव रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णशब्दोल्लेखं विनापि प्रतीतिरस्त्येव एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्य
क्षसिद्धम् नचैकैका एव नीलारुणादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तितया नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यम् नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नी
३२ लादेरुत्पादविनाशशालितया नानात्वात् अन्यथा एकनीलनाशे जगदनीलतामापद्येत नच नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पाद
विनाशविषयकोऽसौ प्रत्यय इति वाच्यम् प्रतीत्या समवायानुल्लेखनात् नच स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाल्लाघवाच्चैकमिति वाच्यम् प्र
त्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात् सैवेयं गुर्जरीतिवत् लाघवन्तु प्रत्यक्षबाधितम् अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसंगात् उत्पादविनाशबुद्धेः स

32

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा १९

मवायालम्बनतापत्तेरिति एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम् चक्षुर्ग्राह्यमिति चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणत्वमित्यर्थः एवमग्रेऽपि द्रव्यादेरिति
उपलम्भकमुपलब्धिकारणम् इदमेव विवृणोति चक्षुष इति द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम् शुक्लादि
कमनेकधेति तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकर्बुरादिभेदादनेकप्रकारकं भवति ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तं रूपं भवति इत्थं नीलपीता
द्यवयवारब्धोऽवयवी न तावन्नीरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसंगात् नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकं रूपमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसंगात्
नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वविरोधात् तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयवैरवयविनि विजातीयं चि
त्रं रूपमारभ्यते अत एवैकं चित्रं रूपमित्यनुभवोऽपि नानारूपकल्पने गौरवात् इत्थं च नीलादीनां पीताद्या ॥

रूपे प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् अवयविनि नीलपीताद्युत्पत्तिः एतेन स्पर्शोऽपि व्याख्यातः रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्तिः किन्तु नानाजातीय
रसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः तत्र रसनया अवयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावात् अवयविनो नी
रसत्वेऽपि क्षतेरभावात् न व्याप्यवृत्त्येव नानारूपम् नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् अत एव लोहितो यस्तु वर्णेन
मुखे पुच्छे च पाण्डुरः श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते इत्यादि शास्त्रमप्युपपद्यते न च व्याप्याव्याप्यवृत्तिजातीययोर्विरोधः
मानाभावात् न च लाघवादेकं रूपम् अनुभवविरोधात् अन्यथा घटादेरपि लाघवादेकं स्यात् एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति १०१

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा १०२ सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत्
घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः १०३ सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः
अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ॥

जलादीति जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम् पृथिवीपरमाणुरूपं तु न
नित्यम् तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः न हि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवोऽपक्व उपलभ्यते न हि रक्तकपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति
एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपम् सहेतुकम् जन्यम् रसं निरूपयति रसस्त्विति रासन
ज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः १०२ पूर्ववदिति जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः गन्धं निरूपयति घ्राणग्राह्य इति उ
पकारक इति घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः सर्वोऽपि गन्धोऽनित्य एव १०३ स्पर्शं निरूपयति स्पर्श इति उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे
स्पर्शः कारणमित्यर्थः १०४ अनुष्णाशीत इति पृथिव्यां वायोश्च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः जले शीतः तेजस्युष्णः काठिन्येति ॥

सि॰ कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः कठिनत्वादिकं तु न संयोगगतो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः पूर्ववदिति जलतेजोवायुपरमा
मु॰ णुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः १०५ एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् गन्धश्चेति पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसं
३३ योगादुपलभ्यते नहि शतधा ध्मायमानेऽपि जले रूपादिकं परिवर्तते नीरे सौरभमौष्ण्यं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते प
वनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणुष्वेव रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति तेषामयमाशयः अवयवि
नावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न सम्भवति परं तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्य
णुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति अथ द्व्यणुका

काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ५ ॥
एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् तत्रापि
परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये १०६ ॥

दिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नव क्ष
णाः तदङ्गीकारे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षत्वे कर्मत्वं स्यात् संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि
वैशेषिकं सूत्रम् स चोत्तरदेशसंयोगो नास्ति तदनपेक्षत्वं तु स्यार्थः अन्यथा कर्मण एवोत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणाद्व्याप्तिः स्यात् तत्र
यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात्तदा दश क्षणाः अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजवि
भागः स्यात्तदैकादश क्षणाः तथा हि अथ नव क्षणाः वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागः तत आरम्भकसंयोगनाशः सिद्धान्तमुक्ता
ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ३ ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ४ ततो विभागः ५ ततः पूर्वसंयोगनाशः ९
३३

योगः ७ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवक्षणा नवश्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्व्यणुकारंभानुगुणा क्रिया
स्यादिति चेन्न अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्धि नाशमनन्तरेणाग्रुणोत्पत्तिमनन्तरेणाच परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः
निर्गुणे द्रव्यारंभानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकाले रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्वरूपादिध्वंसस्या-
पि रूपान्तरे हेतुत्वात् अथ दशक्षणा साचारंभकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने स्यादिति स्यात् तथाहि वह्निसं
योगाद्व्यणुकारंभके परमाणौ कर्म ततो विभागः तत आरंभकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ १ ततः श्यामनाशपू
र्वसंयोगनाशौ २ ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततो ऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्व्यारंभानुगुणा
क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततः पूर्वसंयोगनाशः ७ तत आरंभकसंयोगः ८ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ९ अथ रक्तोत्पत्तिः १० अथैकादशक्षणा
वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततो विभागः ततो द्रव्यारंभकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य वि
भागजविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ३ तत उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणौ कर्मनाशः
ततो ऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारंभानुगुणा क्रिया ६ ततो विभागः ७ ततः पूर्वसंयोगनाशः ८ ततो द्रव्यारंभकोत्तरसंयोगः ९ ततो द्व्य
णुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ११ मध्यमशब्दवदेकस्मादग्निसंयोगान्नरूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात् किंच
यदि नाशकएवोत्पादकस्तदा नष्टे रूपादौ वह्निनाशे नीरूप एव परमाणुः स्यात् उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्नेर्नाशे रक्त
तरता न स्यात् अथ परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनायाम्पंचमादिक्षणेपि गुणोत्पत्तिः तथाहि पक्वपरमाणौ कर्म ततो विभागः तत आरं
भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी ततो द्व्यणुकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभागश्चेत्येकः कालः १ ततः श्यामादिनाशविभा
गाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्व्यारंभकसंयोगश्चेत्येकः कालः ३ ॥

सि
मु॰
३५

अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः ४ ततो रूपोत्पत्तिरिति ५ पंचक्षणा द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षष्ठे गुणोत्पत्तिः तथाहि परमाणौ
कर्म तेन परमाण्वन्तरविभागः ततआरंभकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी १ अथ श्यामादिनाशः परमाण्वन्त
रे कर्मजो विभागश्च २ ततो रूपोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ५ अथ रू
पोत्पत्तिः एवं श्यामनाशलक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा तथाहि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागः ततआरं
भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततो रूपोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३
ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः ५ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततो रूपोत्पत्तिरिति ७ एवं रूपोत्प

नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते ग
णनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते १०७

त्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टलक्षणा तथाहि परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः ततआरंभकसंयोगनाशः ततो द्व्य
णुकनाशः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रूपोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागः ४ ततः पूर्वसंयोगनाशः
५ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ७ अथ रूपोत्पत्तिः ८ इत्यष्टक्षणा १०६ नैयायिकानामिति नैयायिकानांमते
द्व्यणुकादिष्ववयविष्वपि पाको भवति तेषामयमाशयः अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरंतःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि
पाको न विरुध्यते वैशेषिकमते तु अनन्तावयवितन्नाशकल्पने गौरवम् इत्थंच सोऽयं घट इत्यादौ प्रत्यभिज्ञापि संगच्छते यत्र तु प्रत्य
भिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति संख्यां निरूपयितुमाह गणनेति गणनव्यवहारासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः १०७ ॥

३५

35

नित्येष्विति नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः १०८ अनेकेति यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथापि एको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चित्सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते अपेक्षाबुद्धिनाशादिति प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम् ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्थायित्वम् योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते अन्य

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः १०८ अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः १०९

था निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षम् तदानीं विषयाभावात् विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् तस्माद्द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते न चापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम् कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् अपेक्षाबुद्धिद्वित्वोत्पत्त्यादिकारणनाशे नाश इति कल्पनात् अत एव तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् लाघवेन द्वित्वप्रत्यक्षं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् अतीन्द्रियेषु द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम् सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति १०९

सि॰
मु॰
३५

अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह अनेकेति अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः इदन्तु बोध्यम् यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्प-
द्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः आचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च त्रित्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते
सेनावनादावुत्पन्नेऽपि त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् इत्थं चेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तु तत्तारतम्याभावो
नोपपद्येतेत्यवधेयम् परिमाणं निरूपयति परिमाणमिति परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः १९ तच्चतुर्विधम्
अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वं चेति इदं चातुर्विध्यं प्रत्यक्षसिद्धम् तत्राणुत्वह्रस्वत्वे महत्त्वदीर्घत्वे च समनियते तत् परिमाणम् नित्यमित्यत्रापि परिमाणमि-

35

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ११०
अदीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमिहेष्यते १११
संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतं ११२
परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ११३

णमनुषज्यते १११ जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते अनित्यमिति पूर्वेणान्वितम् तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचय-
जन्यं चेत्यर्थः तत्र संख्याजन्यमुदाहरति द्व्यणुकादाविति तद्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं
वा न कारणं परिमाणस्य स्वसजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् द्व्यणुकस्याणुपरिमाणवत्त्वापेक्षया वोत्कृष्टम् त्रसरेणुपरिमाणं न
सजातीयम् अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ११२
परिमाणजन्यपरिमाणमुदाहरति घटादाविति घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यं प्रचयजन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वक्ति प्रचय इति ११३
३५

परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह नाश इति अर्थात्परिमाणस्यैव न चावयविनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्यप्यवयविनि विच
त्वादिपरिमाणविश्लेषे तदुपचये वावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् परमाणुविश्लेषे हि द्व्यणु
कस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयः तन्नाशे च त्र्यणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशके नाभ्युपगममात्रेण नाश
स्यापलपितुमशक्यत्वात् शरीरादाववयवोपचये समवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाशश्चावश्यकः न च पटादिनाशेऽपि तन्त्वन्
तरसंयोगात्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यम् तत्रापि वेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात् किंच त
न्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वपूर्वतन्तुपट एव न स्यात् तन्त्वन्तरस्योपकारणाभावात् तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्या

परिमाणत्वलकादीनां नाशस्त्वाश्रयनाशतः संख्यावत्पृथक्त्वं स्यात्पृथक्त्वस्य कारणं ॥ १५

न्तरवत् तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन नदी
प्रकलिकादिवत् न च पूर्वतन्त्ववयवत्वे तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारंभतामिति वाच्यम् मूर्तयोः समानदेशत्वाविरोधात्
तत्र पटद्वयासंभवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च तस्मात्सर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्या
वश्यमभ्युपेयम् पृथक्त्वं निरूपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथक्त्वम् तन्नित्यत्वादिकं संख्यावत् यथा हि नित्ये
ष्वेकत्वं नित्यमनित्येष्वनित्यम् अनित्यमेकत्वन्तु आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथैकपृथक्त्वमपि द्वित्वादि
वच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ॥ १५

सि० नन्वयमस्मात्पृथगित्यादावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते नचास्त्वपृथक्त्वं न तु तदन्योन्याभाव इति वाच्यम् रूपं न घट इ
मु० ति प्रतीत्यनापत्तेः नहि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति नवा घटे घटावधिकमपृथक्त्वमस्ति येन परम्परासम्बन्धः कल्प्यत इत्यत आह
३६ अन्योन्याभावत इति विलक्षण इति नञ्शब्दवैलक्षण्यमेव न त्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न विनार्थभेदं घटात्पृथगिति वहुत्वेन पट इत्यत्रापि पंच
मीप्रसंगात् तस्माद्यदर्थकयोगे पंचमी सोऽर्थो नञर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ११५ संयोगं निरूपयति अप्राप्तेति तं विभजते

36

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ११५ अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः
कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ११६ तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः आद्यस्तु श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ११७
मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुंभयोः ११८ तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः
अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ११९ अन्यो हेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः १२०
विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः १२१

कीर्तित इति एषः संयोगः ११६ ११७ सन्निपातः संयोगः द्वितीयः उभयकर्मजः ११८ तृतीय इति संयोगजसंयोग इत्यर्थः तृतीयः स्यादिति
द्वैगुण्यान्वितः आदिमः अभिघातः ११९ द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणं विभागं निरूपयति विभाग इति
एककर्मजेति तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं एवं द्वयोर्बोध्यम् १२० तृतीयोऽपि विभागजः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणवि
भागजन्यश्चेति द्विधा आद्यस्तावत् यत्रैककपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाशः ततः

स्तेनैव कपालविभागेन स्वकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते तत आकाशसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मनाश इति न च तेनैव कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारंभकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभंगप्रसंगात् तस्माद्यदीदमनारंभकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत् तदारंभकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात्पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासंभवात् द्वितीयस्तावत् यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अ

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितं दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव दैशिकं १२२ परत्वं देश
संयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितं १२३ तयोरसमवायी तु दिक्
संयोगस्तदाश्रये दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् १२४ ॥

वयविकर्मणो यावद

वयवकर्मनियतत्वात् अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति अत एव विभागो गुणान्तरम् अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति १२१ परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति परत्वं चेति दैशिकमिति दैशिकपरत्वमवधितरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्रावधित्वार्थं पंचम्यपेक्षिता यथा पाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति १२२ १२३ तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायी असमवायिकारणम् तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये दिवाकरेति १२४ ॥

सि
मु.
३१

अत्रपरत्वापरत्वंकालिकंग्राह्यं यस्यसूर्यसंयोगापेक्षया यस्यसूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः सज्येष्ठः यस्यन्यूनः सकनिष्ठः कालिकपरत्वापरत्वेजन्य
द्रव्येएव अत्रकालिकपरत्वापरत्वयोः १२५ तेषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम् क्रमप्राप्तांबुद्धिंनिरूपयति बुद्धेरिति १२६ १२७
तत्राप्रमांनिरूपयति तच्छून्येति तदभाववति तत्प्रकारकंज्ञानंभ्रमइत्यर्थः तत्प्रपंचः अप्रमाप्रपंचः १२८ आद्यइति विपर्यासइत्यर्थः
शरीरादौनिश्चयरूपंयदात्मत्वप्रकारकंज्ञानंगौरोऽहमित्याकारकम् एवंशंखादौपीतः शंखइत्याकारकंयज्ज्ञानंनिश्चयरूपंतद्भ्रमइति

37

परत्वमपरत्वंचतदीयोत्पत्तिहेतुः अत्रतुसमवायीस्यात्संयोगःकालपिंडयोः १२५ अपेक्षाबुद्धिनाशेनना
शस्तेषांनिरूपितः बुद्धेःप्रपंचःप्रागेवप्रायशोविनिरूपितः २६ अथावशिष्टोप्यपरःप्रकारःपरिदर्श्यते अ
प्रमाचप्रमाचेतिद्विविधंज्ञानमिष्यते १२ तच्छून्येतन्मतिर्यास्यादप्रमासानिरूपिता तत्प्रपंचोविपर्यासः
संशयोपिप्रकीर्तितः १२८ आद्योदेहेष्वात्मबुद्धिःशंखादौपीततामतिः भवेन्निश्चयरूपायासंशयोऽ
थप्रदर्श्यते १२९ किंस्विन्नरोवास्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तुसंशयः तदभावाप्रकाराधीस्तत्प्रकारातुनिश्चयः १३०
ससंशयोमतिर्यास्यादेकत्राभावभावयोः साधारणादिधर्मस्यज्ञानंसंशयकारणम् ३१

१२९ किंस्विदितिवितर्के निश्चयलक्षणमाह तदभावेति तदभावाप्रकारकंतत्प्रकारकंज्ञानंनिश्चयः १३० संशयंलक्षयति ससंशयेति
एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकंज्ञानंसंशयइत्यर्थः साधारणेति उभयसाधारणोयोधर्मस्तज्ज्ञानंसंशयकारणम् यथाउच्चैस्तरत्वं
स्थाणुपुरुषसाधारणंज्ञात्वास्थाणुर्नवेति संदिग्धे एवमसाधारणधर्मज्ञानंसंशयकारणम् यथाशब्दत्वंनित्यानित्यव्यावृत्तंशब्दे
गृहीत्वाशब्दोनित्योनवेतिसन्दिग्धे विप्रतिपत्तिस्तुशब्दोनित्योनवेत्यादिशब्दात्मिकानसंशयकारणं

शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात् किन्तु तत्र शब्दे न कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति ॥१३१॥ दोषेति अप्रमां प्रति दोषः कारणम् प्रमां प्रति तु गुणः कारणम् तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात्सिद्धम् यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वादप्रमावत् न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छ्वैत्यप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावस्य कारणत्वे गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धाच्छ्वैत्यज्ञानं अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यम्

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥१३२॥ प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम्। सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३३॥ पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत्। शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३४॥

तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पित्तेति क्वचित्पित्तादिभ्रमे पित्तं दोषः क्वचिद्दूरादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः क्वचिद्वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इत्यर्थः ॥१३२॥ अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान्दर्शयति प्रत्यक्षे त्विति प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥१३३॥ ॥१३४॥ प्रमां निरूपयति भ्रमभिन्नेति ॥१३५॥

सि॰ ननुयत्रशुक्तिरजतयोरिमेरजतेइति ज्ञानंजातंतत्ररजतांशेऽपिप्रमानस्यात् तज्ज्ञानस्यभ्रमभिन्नत्वाभावादतआह अथवेति तद्वद्विशेष्यक
मु॰ त्वेसतितत्प्रकारकंज्ञानंप्रमेत्यर्थः अथैवंस्मृतेरपिप्रमात्वंस्यात् ततःकिमितिचेत्तथासति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वंस्यादिति
३८ चेन्नयथार्थानुभवकरणस्यैवप्रमाणत्वेनविवक्षितत्वात् इदन्तुबोध्यम् येनसंबंधेनयद्वत्तातेनसंबंधेनतत्प्रकारकत्वंवाच्यम् तेनकपा
लादौसंयोगादिनाघटादिज्ञानेनातिव्याप्तिः एवंसतिनिर्विकल्पकंप्रमानस्यात् तस्यप्रकारकत्वाभावादतआहनप्रमेति ननुवृक्षेकपि
संयोगज्ञानंभ्रमः प्रमाचस्यादितिचेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववतिसंयोगज्ञानस्यभ्रमत्वात् नचवृक्षेकपिसंयोगाभावावच्छे
देनसंयोगज्ञानंभ्रमोनस्यात् तत्रसंयोगाभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादितिवाच्यम् तत्रसंयोगाभावावच्छेदेनसंयोगज्ञानस्यभ्र

38

शब्दबोधेयोग्यतायास्तात्पर्यस्याथवाप्रमा गुणःस्याद्भ्रमभिन्नंतुज्ञानमत्रोच्यतेप्रमा १३५
अथवातत्प्रकारंयज्ज्ञानंतद्वद्विशेष्यकं तत्प्रमानप्रमानापिभ्रमःस्यान्निर्विकल्पकं १३६
प्रकारतादिशून्यंहिसंबंधानवगाहितत् प्रामाण्यंनस्वतोग्राह्यंसंशयानुपपत्तितः १३७ ॥

मत्वात् लक्षणन्तु
प्रमाहुलक्षणाननुगमेऽपिनक्षतिः १३८ मीमांसकाहिप्रमात्वंस्वतोग्राह्यमितिवदंति तत्रगुरूणांमतेज्ञानस्यस्वप्रकाशकतातज्ज्ञानप्रा
माण्यंतेनैवगृह्यतइति भट्टानांमतेज्ञानमतीन्द्रियंज्ञानजन्यज्ञातताप्रत्यक्षा तयाचज्ञानमनुमीयते मुरारिमिश्राणांमतेनुव्यवसा
येनज्ञानंगृह्यते सर्वेषामपिमतेतज्ज्ञानविषयकज्ञानेनतज्ज्ञानप्रामाण्यंगृह्यते विषयनिरूप्यंहिज्ञानमतोज्ञानवित्तिवेद्योविषयः
तन्मतंदूषयतिप्रमात्वंनस्वतोग्राह्यमिति संशयेति यदिज्ञानस्यप्रामाण्यंस्वतोग्राह्यंस्यात् तदानभ्यासदशापन्नज्ञानेप्रामाण्यसंश
योनस्यात् तत्रहियदिज्ञानंज्ञातंतदात्वन्मते प्रामाण्यंज्ञातमेवेति कथंसंशयः ॥

यदि तु ज्ञानं न ज्ञानान्तरग्राह्यमिति ज्ञानाभावात् कथं संशयस्तस्याज्ञाने प्रमाण्यमनुमेयम् तथाहि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनक-
त्वात् यन्नैवं यथाप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञा-
नं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् नच हेतुज्ञानं कथं ज्ञातमिति वाच्यम् पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतोग्राह्यत्वात् तद्व-
गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् न तु सर्वेषां
ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रमात्वे तद्वति तद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम् नच रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् नवमते भ्रमस्या-
नवमते भ्रमस्याभावादिति वाच्यम् नच हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् सत्यरजतस्थले
तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्तदेव कारणम् अस्तु वा तथापि रजतभेदाग्रह एव कारणमिति नचान्यथाख्यातिः संभवति रजतप्रत्य-
त्वकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात् रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः
क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् नच सम्वादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसम्वादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यम् लाघवेन
प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् इत्थं च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखे
गौरवस्यादोषात् किंच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणबाधोऽपि अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजत
रङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् रङ्गे रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिभयादन्यमते दोषा
देव रङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् किंचानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलह्रदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदा-
ग्रहादनुमितिर्निराबाधा यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदायोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं से-
यमुभयतःपाशा रज्जुः इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् रङ्गरजतयोर्वेद्मीत्यनुभवादिति संक्षेपः ३०

सि
मु
३९

सर्वं प्रागेवोक्तं तत्र ग्रहोपायमनुदर्शितं तत्तत्स्वं दर्शयति व्यभिचारेति व्यभिचारग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम् व्यभिचारग्रहस्य
व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणम् एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता भूयोदर्शनं तु न कारणम् व्यभिचारास्फू
र्तौ सकृद्दर्शनेऽपि क्वचिद्व्याप्तिग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र
विपक्षबाधकतर्कोऽपेक्षितः तथाहि वह्निविरहेऽपि धूमः स्यादिति यदा शङ्का भवति तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिस
न्धानान्निवर्तते यदि वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात्कारणं विना कार्यानुपपत्तेः यदि च क्वचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदा
अहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् तदा सा व्याघातादपसारणीया यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्य

व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथा हेतुर्व्याप्ति
ग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः १३८ साध्यव्यापको
यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षो
यं प्रदर्श्यते १३९

र्थं भोजनस्य नियमत उपादानं तवैव न स्यात् इति यत्र स्वत एव शङ्का नावतर
ति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तक इति १३८ इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयितु
माह साध्येति साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमुपाधिरित्यर्थः ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपा
कजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात् श्यामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपव
त्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात् एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भाववत्त्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य
प्रागभावे सत्त्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् मित्रातनय
त्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकं च ॥ ३९

एवं पक्षधर्मवह्निईश्वरत्वावच्छिन्नस्यैतत्स्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम् एवं वह्निईश्वरत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकं च एवं ध्वंसो विनाशिज
न्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं भावत्वं स हेतौ विनाशि ध्वंसो धर्मो नास्ति यदवच्छिन्नसाध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चा
व्यापकं किञ्चित्स्यात् व्यभिचारिणि तु उपाध्यधिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं तदन्यतरत्वावच्छि
न्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्वमुपाधेरेवं ततः संभवतीति १३७ अत एव लक्षणमुपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति
सर्व इति स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः १३८ उपाधेर्दूषकताबीजमाह व्यभिचारस्येति उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्य
व्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः तथा हि यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानु

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः हेतोरेकाश्रये येषां स्व
साध्यव्यभिचारिता १३८ व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनं
शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते १३९

मानम् यथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्य
भिचारी तद्व्यापकार्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् यत्र तु किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसा
ध्यस्य व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनय
त्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति बाधानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात्
स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः बाधोन्नीतस्तु पक्षेतरोऽप्युपाधिर्भवत्येव यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण वह्नावुष्णत्वग्रहे
वह्नीतरत्वमुपाधिः यत्र तूपाधेः साध्यव्यापकता संदिह्यते स संदिग्धोपाधिः पक्षेतरस्तु सन्दिग्धोपाधिः ॥

सि.
मु.
५.

रपिनोद्भावनीयः कथकसंप्रदायानुरोधात् केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं तथाहि अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकं धूमा भाववत् आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् इत्थंच साधनव्यापकोपि क्वचिदुपाधिः यथा करकापृथिवी कठिनसंयोगवत्वादित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्वमानचात्रस्वरूपसत्रूपाहिरेवदूषणमिति वाच्यम् सर्वत्रोपाधेर्दूषणांतरसांकर्यात् अत्रच साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरूपाधि रितिवदन्ति शाब्दोपमानयोरितिः वैशेषिकाणांमते प्रत्यक्षमनुमानंच प्रमाणम् शाब्दोपमानयोस्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम् तथाहि दंडेन गामानयेत्यादिलौकिकपदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पदकदंबकत्वात् घटमानयेति पदकदम्बकवत् यद्वा एते पदार्था मिथः संसर्गवंतः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत् दृष्टांतेपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति एवं गव

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकंमतं तन्नसम्यग्विनाव्या
प्तिबोधं शाब्दादिबोधतः ।१४२ त्रैविध्यमनुमानस्य केवला
न्वयिभेदतः द्वैविध्यंतुभवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ।१४३

यव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवय त्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गो त्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तिकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वंसिध्यति ।१४१ तन्मतं दूषयति तन्नसम्यगिति व्याप्तिज्ञानंविनापि शाब्दादितो बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् नहि सर्वत्र शाब्दश्रवणानन्तरं व्याप्तिज्ञाने प्रमाणम- स्तीति किंच सर्वत्र शाब्दस्थले यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्थले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोध एव किन्न स्वीक्रियतामिति. ध्येयम् ।१४२ त्रैविध्यमिति अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकिभेदात् ॥

40

५०

तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयि यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्र हि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्वम् असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वादित्यादौ तत्र हि जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्वादिति ।४३ तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वक्ति साध्याभावेति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः अत्रेदं बोध्यम् यत्संबंधेन यदवच्छिन्नं प्रति येन संबंधेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावज्ञानात् तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति इत्थं च यत्र विशेषणतासंबंधेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धात्यंता

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकिण्युदीर्यते साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ४४ ॥

भावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिध्यति यत्र तु तादात्म्यसंबंधेनेतरव्यापकत्वं गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसंबंधेनेतरस्याभावः सिध्यति स एवान्योन्याभावः एवं यत्र संयोगसंबंधेन धूमं प्रति संयोगसंबंधेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावेन जलह्रदे संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति

सि
मु°
५१

अर्थापत्तिरिति अर्थापत्तिः प्रमाणांतरमिति केचिन्मन्यंते तथाहि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीवितो गृहासत्त्वं
च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीवित्वान्यथानुपपत्त्या बहिः सत्त्वं कल्प्यत इति तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते तथाहि यत्र जीवितस्य बहिः
सत्त्वं गृहसत्त्वाभावेन व्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिः सत्त्वमनुमितौ भासते एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्या
दौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति अभावप्रत्यक्षस्यानुभाविकत्वादनुपलंभोपि न
प्रमाणान्तरम् किंचानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणत्वात् प्रत्यक्षम् ज्ञातस्य हेतुत्वे तज्ज्ञाप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था एवं
चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वेनालिप्यादिसमशीलत्वाच्छाब्द एवान्तर्भावात् यत्र च व्याप्त्यादिग्रहस्तत्रानुमि

अर्थापत्तेस्तु नैवेह प्रमाणान्तरतेष्यते व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः १५५ सुखं
तु जगतामेककाम्यं धर्मेण जन्यते अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् १५६ निर्दुः
खत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि १५७ ॥

तिरेवेति १५५ सुखं निरूपयति सुखमिति काम्यमभिलाषविषयः धर्मेणेति धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः दुःखं नि
पयति अधर्मेति अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः प्रतिकूलमिति दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः
१५६ इच्छां निरूपयति निर्दुःखत्व इति इच्छा द्विविधा फलविषयिण्युपायविषयिणी च फलं तु सुखं दुःखाभावश्च तत्र फलेच्छां प्र
ति फलज्ञानं कारणम् अत एव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति यज्ज्ञाने सत्यन्यवृत्तितयेष्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् इतरेच्छानधीनेच्छा
विषयत्वं फलितोर्थः उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् १५७

चिकीर्षेति कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् तद्धेतुरिति अतएव वृष्ट्यादौ कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा १४८ बलवद्द्विष्टेति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम् अतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये तद्धेतुत्वेति बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः १४९ द्वेषं निरूपयति द्विष्टेति दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः प्रयत्नं निरूपयति प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्जीवनयोनियत्नभेदात्त्रिविधः प्रयत्न इत्यर्थः १५० ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् १४८ बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका तद्धेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते १४९ द्विष्टसाधनताज्ञानं भवेद्द्वेषस्य कारणम् प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् १५० एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा १५२

चिकीर्षेति मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः कृतिसाध्यताज्ञानादिव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीः साध्यत्वनियमात् चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तद्द्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न ॥

सि
मु.
५२

42

तदभावापेतयाकृतिसाध्यत्वज्ञानस्यलघुत्वात् नचद्वयोरेवहेतुत्वंगौरवात् ननुतन्मतेपिमधुविषसंपृक्तान्नभोजनेचैत्यवन्दनेचप्रवृत्त्याप
त्तिः कार्यताज्ञानस्यसत्वादितिचेन्न स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्यप्रवर्तकत्वात् काम्येहिपाकयागादौकामनाषु
पुरुषविशेषणं ततश्चबलवदनिष्टाननुबंधिकाम्यसाधनताज्ञानेनकार्यताज्ञानेततश्चप्रवृत्तिः त्नमश्रभोजनेनप्रवर्तते तदानींकामनाः
याःपुरुषविशेषणत्वाभावात् नित्येचशौचादिकंपुरुषविशेषणंतेनशौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानान्नप्रवृत्तिः ननुतदपेत
यालाघवेनबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैवहेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वंचेष्टोत्पत्तिनान्तरीयक
दुःखाधिकदुःखाजनकत्वंबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वंवेतिचेन्न इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्यत्वसाध
नत्वयोर्विरोधित्वात् असिद्धस्यहिसाध्यत्वं सिद्धस्यचसाधनत्वंनचैकमेकेनैकदासिद्धंचेतिज्ञायते तस्मात्कालभेदादुभयंज्ञायतइतिमे
वम् लाघवेनबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वेसतिकृतिसाध्यताज्ञानस्यतत्रहेतुत्वात् नचसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः यदाकदावि
त्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकदासाध्यत्वसाधनत्वयोरज्ञानात् नव्यास्तुममेदंकृतिसाध्यमितिज्ञानंनप्रवर्तकमनागतेतत्सत्ता
त्वमशक्यत्वात् किंतुयादृशापुंसःकृतिसाध्यंयद्दृष्टंतादृशत्वंस्वस्यप्रतिसंधायतत्रप्रवर्तते तेनौदनकामस्यतत्साधनताज्ञानवतस्त
दुपकरणवतःपाकःकृतिसाध्यःतादृशश्चाहमिति प्रतिसंधायपाकेप्रवर्ततइत्याहुः तन्न स्वकल्पितलिप्यादिप्रवृत्तौ यौवनेकामो
द्भेदादिनासंभोगादौचतदभावात् इदंतुबोध्यम् इदानींतनेष्टसाधनतादिज्ञानंप्रवर्तकम् तेनभाविपौवराज्येबालस्यनप्रवृत्तिः
इदानींकृतिसाध्यत्वाज्ञानात् एवंत्नमश्रभोजनेनप्रवर्तते इदानीमिष्टसाधनत्वाऽज्ञानात् प्रवर्तते
चरोघहर्षितचित्तोविषादिभक्षणे इदानींबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात् नचा
स्तिकस्यागम्यागमनशत्रुवध्यादिप्रवृत्तौकथंबलवदनिष्टाननुबंधित्वबु
द्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादितिवाच्यम् ॥

उक्तं रागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात् इष्यादौ तु कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा प्रवृत्ती किं त्विष्टसाधनताज्ञानादिच्छा
मात्रम् कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या तेन जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपंचकसंचारेन प्रवृत्तिः इत्थं च प्रवर्तकत्वानुरोधाद्विधेरपीष्टसाध
नत्वादिकमर्थः इत्यत्र विश्वजिता यजेत इत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते नन्वहरहः संध्यामुपासीतेत्यादाविष्टा
नुमतेः प्रवृत्तिः कथम् न चार्थवादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यम् तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः काम
नाभावे चाकरणापत्तेः इत्थं च यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्य
त्वयोरप्यविरोधात् न च कामनाभावे ऽकारणतापत्तिः त्रिकालसन्ध्यादाविव कामनासद्भावस्यैव कल्पनात् ननु वेदबोधितका
र्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति संभवति इष्टसाधनत्वमज्ञायतादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् यदपि परमापूर्वं फलमिति
तदपि न कामनाभावे ऽकरणतापत्तेस्तौल्यात् कामनाकल्पने त्वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात्कल्प्यताम् अन्यथा प्रवृत्त्यनुपप
त्तेः तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यापि मन्यन्ते एवं संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥
एवं ह्यहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहत् इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु ॥ न च पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति वाच्य
म् गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसम्बन्धेनैव फलजनकत्वस्य कल्पनात् अत एवोक्तं यागस्तु दर्शितं फलमनुष्ठानकर्तरीत्युत्सर्ग
इति पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गादि फलं यावज्जीवं नैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनकत्वात् एतदपूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न
सम्भवति नहि तस्य दुःखाभाववत्त्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनम् प्रत्यवायानुत्पत्तेः कथं प्रवृत्तिरिति चेत् सत्यम् यथा हि नि
त्ये कृते प्रत्यवायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसा
धारणकारणतया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि हेतुत्वात् एवमेव प्रायश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति ।

सि॰ ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृतिसाध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न
मु तत्र बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते अथवा बलवदनिष्टान
५३ नुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे वि॰
श्राम्यति ननु श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाध
नत्वात् न च वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यम् अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य
कूपकर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिः गरललयान्नभक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात्
अन्योद्देश्यकतिमनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् अतए
व काशीमरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् न च साक्षान्मरणजनकस्यैव यदि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किन्तु तज्जन्यापूर्वमिति
वाच्यम् खड्गघातेन ब्राह्मणे व्रणमात्रपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः केचित्तु श्येनस्य हिंसा फलं न तु मरणं तेन श्येनजन्यखड्ग
घातादिरूपा हिंसाभिचारपदार्थस्तस्य पापजनकत्वम् अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापाजनकत्वेऽपि अग्रिमपापं प्रतिसंधाय सन्तो न प्रवर्तं
ते इत्याहुः आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्ववत् लिङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात्
एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः तत आप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तन्ते
कलञ्जभक्षणे तदभावान्न प्रवर्तन्ते यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधिरेव तत्र बहुभिश्च श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम् न च क
र्तृस्मरणं बाधकम् कपिलकणादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्तृकत्वापत्तेः तत्रैव
कर्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव ॥

43

एवंप्रतिमन्वन्तरंचैषाकृतिरन्याविधीयतेइत्यपिद्रष्टव्यम् स्वयंभूरेषभगवान्वेदोगीतस्त्वयापुराशिवाद्याऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्यन
कारकाइतितुवेदस्यस्तुतिमात्रम् नचपौरुषेयत्वेभ्रमादिसंभवात् अप्रामाण्यंस्यादितिवाच्यम् नित्यसर्वज्ञत्वेननिर्दोषत्वात् अत
एवपुरुषान्तरस्यभ्रमादिसंभवान्नकपिलादेरपिकर्तृत्वंवेदस्य किंचवर्णानामेवानित्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्तद्घटितान्तसन्दर्भस्यवेदस्या
नित्यत्वमितिसंक्षेपः १५१ उपादानस्येति उपादानस्यसमवायिकारणस्याध्यक्षम् प्रत्यक्षं प्रवृत्तौकारणमिति निवृत्तिरिति द्विष्ट
साधनताज्ञानस्यनिवृत्तिंप्रतिजनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारितमितिभावः १५२ यत्नइति जीवनयोनियत्नोयावज्जीवनमनु

उपादानस्यचाध्यक्षंप्रवृत्तौजनकंभवेत् निवृत्तिस्तुभवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः १५२ यत्नोजीवनयोनिस्तुसर्वदातीन्द्रि
योभवेत् शरीरप्राणसंचारेकारणंप्रकीर्तितः १५३ अतीन्द्रियंगुरुत्वंस्यात्पृथिव्यादिद्वयेतुतत् अनित्येतदनित्यंस्यान्नि-
त्येनित्यमुदाहृतः १५४ तदेवासमवायिस्यात्पतनाख्येतुकर्मणि सांसिद्धिकंद्रवत्वंस्यान्नैमित्तिकमथापरम् १५५ सां
सिद्धिकंतुसलिलेद्वितीयंक्षितितेजसोः ॥

वर्ततेसचातीन्द्रियः तत्रप्रमाणमाह शरीरइति प्राणसंचारोहिप्रयत्नसाध्यः
इत्थंचप्राणसंचारस्यसर्वस्ययत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः सएवजीवनयोनिर्यत्नः १५३ गु
रुत्वंनिरूपयति अतीन्द्रियमिति अनित्येति अनित्ये द्व्यणुकादौ तद्गुरुत्वमनित्यं नित्ये परमाणौनित्यंगुरुत्वमित्यनुवर्तते तद् गुरु
त्वम् असमवायि असमवायिकारणम् १५४ तदेवेति पतनाख्यइति आद्यपतनेइत्यर्थः द्रवत्वंनिरूपयति सांसिद्धिकमिति द्रवत्वंहिवि
धंसांसिद्धिकंनैमित्तिकंचेत्यर्थः १५५ द्वितीयं नैमित्तिकम् परमाणाविति जलपरमाणोर्द्रवत्वंनित्यमित्यर्थः ॥

सि॰ अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यम् १५६ अत्र चित्तेन सिअत्र चित्पृथिव्यां चैव नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र को वा नैमित्तिकार्थ
मु॰ स्तद्दर्शयति नैमित्तिकमिति वह्नीति अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वं तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्त्तत इत्यर्थः
५५ द्रवत्वमि. हेतुरिति असमवायिकारणमित्यर्थः संग्रहे सक्त्वादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोध्यं तेन द्रुतसुवर्णादीनां
न संग्रहः १५७ स्नेहं निरूपयति जलइति जलपवेत्यर्थः असौ स्नेहः ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ जलीयस्तथा सति द
हनप्रातिकूल्यप्रसंगादत आह तैलांतरइति तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात्तैले उपलभ्यमानः स्नेहोपि जलीयपव तस्य प्रकृतत्वाद्दहनानुकूल्यम्

55

परमाणौजलेनित्यमत्रानित्यमुच्यते १५६ नैमित्तिकंवह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु द्रवत्वंस्यन्दनेहे
तुर्निमित्तंसंग्रहेतुतत् १५७ स्नेहोजलेसनित्योणावनित्योवयविन्यसौ तैलांतरेतत्प्रकर्षाद्दहनस्या
नुकूलता १५८ संस्कारभेदोवेगोथस्थितिस्थापकभावने मूर्तमात्रेतुवेगःस्यात्कर्मजोवेगजःक्वचि
त् १५९ स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौकेचिच्चतुर्ष्वपि अतींद्रियोसौविज्ञेयःक्वचित्स्पन्देपिकारणं १६०

अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः १५८ संस्कारं निरूपयति संस्कारभेदइति वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्का
रस्त्रिविध इत्यर्थः मूर्तमात्रइति कर्मजवेगभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः शरीरादौ हि नोदनजनितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पू
र्वकर्मनाशस्ततउत्तरकर्म एवमग्रेपि विना च वेगं कर्मणः प्रतिबंधकत्वात्पूर्वकर्मनाशउत्तरकर्मोत्पत्तिश्च तस्मात् यत्र च वेगव
ता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः १५९ स्थितिस्थापकेति अतींद्रियइति आकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य
स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् क्वचिदिति ॥ चतुर्षु । तिस्या

दिषु स्थितिस्थापकं केचिन्न मन्यन्ते तत्र प्रमाणमिति भावः अयं स्थितिस्थापकः क्वचिदाकृष्टशाखादौ १६० भावनाख्य इति तस्य संस्कारस्योपे-
क्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षात्मकस्तु कामं संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चयस्तु जन्यते नोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः ननु
स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तेनोपेक्षादिस्थले न स्मरणम् इत्थं च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतास्त्विति चेन्न विनिगमनाविरहेणा-
पि संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् किंचोपेक्षास्थले संस्कारकल्पनायाः गुरुत्वात्संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यत्वेन हेतुतायाः
सिद्धत्वात् १६१ अयं संस्कारः तत्र प्रमाणं दर्शयति स्मरण इति यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञां च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते विना व्यापारं पूर्वा-
नुभवस्य स्मरणाद्यजननासामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात् न च प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् १६१
स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम् १६२
गंगास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ॥

संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् परे त्वनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया ततस्म-
रणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः अदृष्टं निरूपयति धर्मेति स्वर्गादीति स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरा-
दीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः १६२ तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह गंगास्नानेति यागादिव्यापारतया हि धर्मः कल्प्यते अन्यथा यागादीनां चि-
रविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात् तदुक्तमाचार्यैः चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति ननु या-
गध्वंस एव व्यापारः स्यात् न च प्रतियोगितत्ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वं सर्वत्र तथात्वे मानाभावात् न च तस्य नैव फलानन्त्यं मन्मते चरमफल

सि

मु.

५५

45

स्यापूर्वनाशकत्वान्न तथात्वमिति वाच्यम् कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह गंगास्नानेति गंगास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनंतानां ज-
लसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोऽस्तु न च निर्व्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति
वाच्यम् अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात् अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि च त्वत्संयोगादेः कारणत्वे मत्वसर्वत्र कार्यकार्यकालवर्ति-
त्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह कर्मनाशेति यदि हि अपूर्वं न स्यात्तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यत्वं धर्मस्य न स्यात्
न हि तेन यागादेर्नाशः प्रतिबंधो वा कर्तुं शक्यते तस्यापूर्वमेव वहत्त्वादिति भावः एतेन देवताप्रीतेरेव फलत्वमित्यपास्तम् गंगास्नानादौ सर्वत्र
देवताप्रीतेरसंभवाच्च देवताया अचेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखत्वरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् जन्यसुखस्य तत्राभावात्

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः ।९३ अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निंदितकर्मजः प्रायश्चित्तादिनाश्योऽसौ जीववृत्तीर्विशेषगुणो ।९४
एतौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदंगादिभवो ध्वनिः ।९५ कंठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ॥

तेन विष्णुप्रीतिजनकत्वेन पराभिमतस्वर्गादेरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते अधर्म इति नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां च साधनमध-
र्म इत्यर्थः तत्र प्रमाणमाह प्रायश्चित्तेति यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिना नाश्यत्वं न स्यात् न हि तेन ब्रह्महननादीनां नाशः प्रतिबंधो वा
विधातुं शक्यते तस्यापूर्वमेव वहत्त्वादिति भावः जीवेति ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः इमौ धर्माधर्मौ ।९४ वासनेति अतोक्तानिनाकृते-
पि सङ्कृतदुष्कृतकर्मणो न फलापालमिति भावः ज्ञानादपीति अपिना भोगपरिग्रहः ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्मनाशकत्वं नाभुक्तं क्षीय-
ते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति वचनविरोधात् अन्यच्च तत्त्वज्ञानिनोऽदृष्टमिति कायव्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न तत्र भोगस्य वेदबोधि-
तनाशकोपलक्षकत्वात् कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः तदुक्तं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन क्षीयंते चास्य कर्माणि

सि
मु.
४९

णि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं च न स्यात् ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न प्रारब्धेतरकर्म
णामेव नाशात् तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तन्मात्रवर्जं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति शब्दं निरूपयति शब्द इति १६५ नभोवृत्तिः
आकाशसमवेतः श्रूयमाणस्य शब्दस्याग्रहणादाह श्रोत्रेति १६६ ननु मृदंगाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह वीचीति आद्यशब्दे
न बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापकः एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति कदम्बेति आद्यशब्दाद्दश
दिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः अस्मिन्मते कल्पनागौरवादुक्तं कस्यचिन्मत इति १६७

46

सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते १६६ वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता कदम्बगोलकन्या
यादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते १६७ उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवल
म्बते १६८ तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः १६९ इति श्री
विश्वनाथपंचाननकृतकारिकावली समाप्ता ॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसंगतमत आह उत्पन्न इति शब्दानामुत्पादविना
शप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् अन्यथोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरू
पैवेत्यत आह सोऽयमिति साजात्यमिति तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वविषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः उक्तप्रतीतिविरोधात् इत्थं
च द्वयोरपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति ननु सजातीये सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह तदेवेति यदौषधमनेन कृतं तदौषधं मयापि
कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः १६९ इति श्रीमहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रश्रीयुतविश्वनाथपंचाननभट्टाचार्यविरचिता सिद्धान्तमुक्ता

४८